

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Φιλολογίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ : Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ
ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ

Η Άννα Κομνηνή στην εποχή της και στη Νεότερη Λογοτεχνία

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Ιωάννας Χ. Λυμπέρη

A.M.: 1013201705013

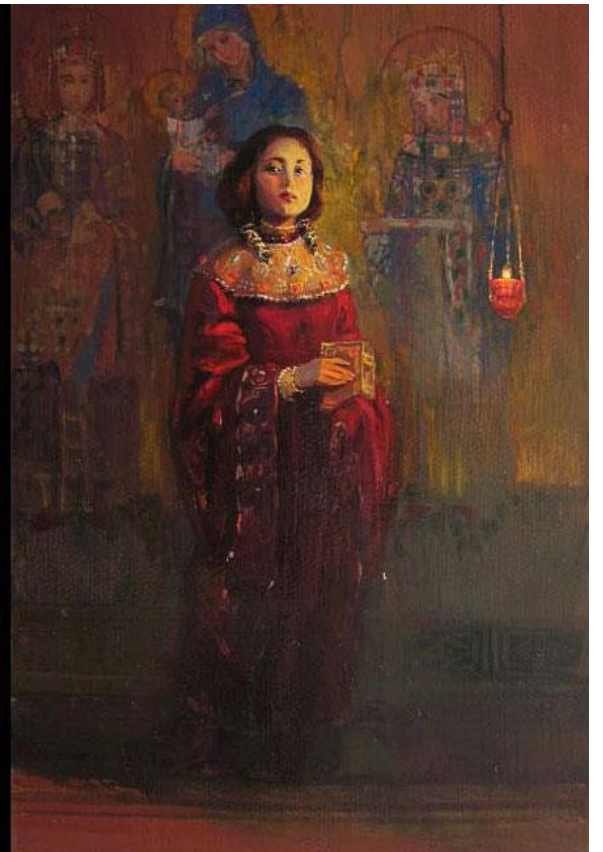
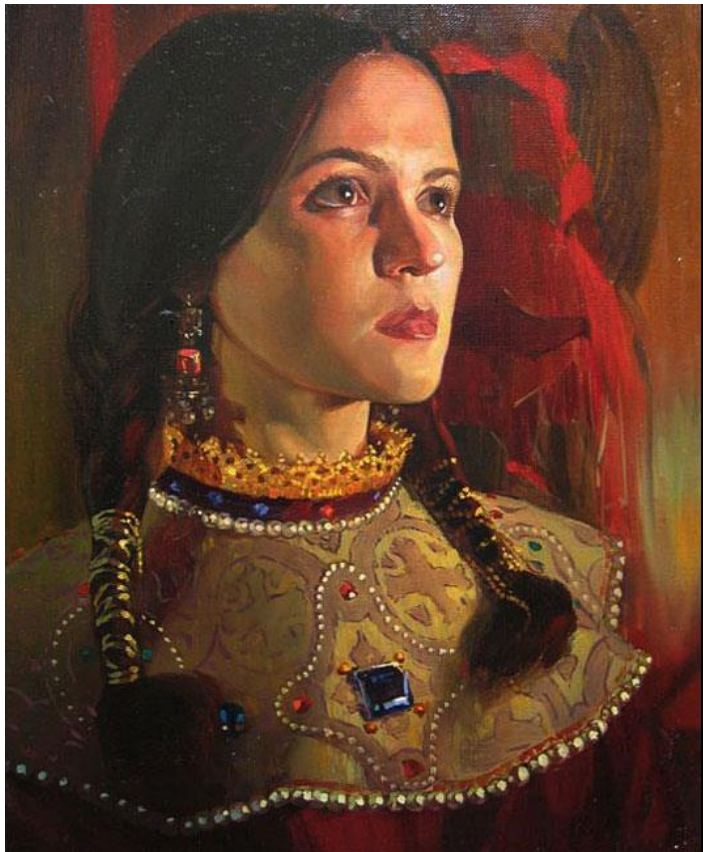
Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, 2016

Επιβλέπων Καθηγητής : Ιωάννης Πολέμης,
Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας του Εθνικού
Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Συνεπιβλέπουσες : Γεωργία Ξανθάκη – Καραμάνου,
Ομότιμη Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Δήμητρα Μονιού,
Διδάκτωρ Βυζαντινής Φιλολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

ΚΑΛΑΜΑΤΑ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τίτλος : Η Άννα Κομνηνή στην εποχή της και στη Νεότερη Λογοτεχνία

Πρόλογος	5-7
Περίληψη, Λέξεις – κλειδιά.....	7-10
1. Εισαγωγή - Γενική επισκόπηση του 12ου αιώνα	
Α. Παιδεία και εκπαίδευση	10-12
Β. Ιστοριογραφία περιόδου	12-16
2. Η δυναστεία των Κομνηνών – Ιστορικό πλαίσιο	16-25
3. Το πορτρέτο της Βυζαντινής πριγκίπισσας	25-28

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

1. Η προσωπικότητα και το έργο της Άννας Κομνηνής (Αναφορά σε θεματολογία, επιρροή σε μεταγενέστερους ιστορικούς, γλώσσα, συγγραφικές αδυναμίες)....	28-34
2. Η μέση Βυζαντινή γυναίκα και η περίπτωση της Άννας Κομνηνής	
Α. Η γενική εικόνα της Βυζαντινής γυναίκας	34-44
Β. Η γυναίκα Άννα Κομνηνή	44-46
Γ. Σύγκριση ανάμεσα στη μέση Βυζαντινή γυναίκα και την Άννα Κομνηνή	46-49
3. Η Άννα Κομνηνή στη Νεότερη Λογοτεχνία (Παράθεση αποσπασμάτων που την αναφέρουν και σχολιασμός)	49-61
4. Γενικά συμπεράσματα.....	61-72
5. Βιβλιογραφία.....	72-85

ΠΡΟΛΟΓΟΣ:

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία με τον τίτλο << Η Άννα Κομνηνή στην εποχή της και στη Νεότερη Λογοτεχνία >> εκπονήθηκε στα πλαίσια της ολοκλήρωσης των προϋποθέσεων για τη λήψη του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών << Βυζαντινός κόσμος : Η σχέση του με την Αρχαιότητα και τον Νεότερο Ελληνισμό >> από το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, του τμήματος Φιλολογίας με έδρα την Καλαμάτα σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού (ΙΝ.Ε.ΒΥ.Π.) στον Μυστρά. Η ανάληψή της ορίστηκε τον Ιούλιο του 2018, με επιβλέποντα καθηγητή τον κύριο Ιωάννη Πολέμη. Η ολοκλήρωσή της πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 2019 εντός των προβλεπόμενων χρονικών ορίων από τους αρμόδιους φορείς.

Σκοπός μου κατά τη διάρκεια της συγγραφής, δεν ήταν μόνο η ορθή και όσο το δυνατόν πληρέστερη ανάλυση του θέματος. Έγινε προσπάθεια ουσιαστικής προσέγγισης, έτσι ώστε το περιεχόμενο της εργασίας να είναι κατανοητό και σαφές στο ευρύ κοινό που ίσως δε γνώριζε τόσες λεπτομέρειες για αυτή τη Βυζαντινή πριγκίπισσα. Αναμφίβολα, ήταν μια χρονοβόρα διαδικασία με πολλές δυσκολίες δεδομένου ότι μένω στην επαρχία, όπου οι πηγές πληροφόρησης είναι ελάχιστες. Έτσι, συγκέντρωσα το υλικό μου τόσο από τις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες άλλων πόλεων όσο και από τις ηλεκτρονικές πηγές και κοπίασα αρκετά γι'αυτό το αποτέλεσμα, γιατί παράλληλα είμαι εργαζόμενη. Ήταν μια κουραστική και επίπονη διαδικασία, αλλά η αγάπη μου για τα βυζαντινά γράμματα σε συνδυασμό με την ηθική ικανοποίηση που προέκυψε από την έρευνα ακόμα μεγαλύτερη. Εύχομαι το περιεχόμενό της να καλύπτει όχι μόνο το εξεταζόμενο θέμα, αλλά να ανταποκρίνεται και στις προσδοκίες των καθηγητών μου.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου για την ευκαιρία που μας έδωσε σε αυτούς τους χαλεπούς καιρούς που διανύουμε να συμμετάσχουμε σε ένα περιφερειακό, αλλά αναγνωρισμένο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών υψηλού επιπέδου, το οποίο δεν έχει να ζηλέψει σε τίποτα από τα αντίστοιχα της πρωτεύουσας, της συμπρωτεύουσας και των λοιπών μεγαλουπόλεων. Έπειτα, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την κυρία Γεωργία Ξανθάκη – Καραμάνου, η οποία ήταν η αιτία για να διεξαχθεί αυτό το μεταπτυχιακό πρόγραμμα στον νομό μας και πιο συγκεκριμένα στην πόλη μας, αλλά και για την πολύτιμη βοήθειά της τόσο ως

διδάσκουσας όσο και ως διευθύντριας (τότε) του Ινστιτούτου Έρευνας Βυζαντινών Σπουδών στον Μυστρά, η οποία πάντα με το χαμόγελο, την αισιοδοξία και τις γνώσεις της ήταν η μόνιμη σύμμαχός μας στις ανησυχίες και το καθημερινό άγχος καθ' όλη τη διάρκεια του εξαμήνου και κυρίως τις μέρες που πλησίαζε η απαιτητική περίοδος της εξεταστικής. Στη συνέχεια, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επόπτη καθηγητή μου κύριο Ιωάννη Πολέμη, όπως επίσης και την καθηγήτρια κυρία Δήμητρα Μονιού για την αγαστή συνεργασία που είχαμε κατά την εκπόνηση της μεταπτυχιακής μου εργασίας, τις απόψεις που ανταλλάσσαμε γύρω από το επιλεγμένο θέμα, αλλά και τις χρήσιμες συμβουλές και την καθοδήγησή τους χωρίς την οποία η παρακάτω εργασία δε θα είχε ολοκληρωθεί και επιτύχει τους προβλεπόμενους στόχους της. Ταυτόχρονα, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον κύριο Γεώργιο Κούζα, ο οποίος, όποτε τον χρειάστηκα, παρά το γεγονός ότι φέτος δεν ανήκει στο διδακτικό δυναμικό του μεταπτυχιακού προγράμματος, είχε όλη την καλή διάθεση να λύσει τις απορίες μου και ήταν πάντα στο πλευρό μου για να με κατευθύνει ιδίως στο κεφάλαιο της γυναίκας, όπως επίσης και στο τελευταίο μέρος της εργασίας μου για τη λογοτεχνία και το δημοτικό τραγούδι μιας και εμπίπτουν περισσότερο στα επιστημονικά του ενδιαφέροντα. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλο το διδακτικό προσωπικό, το οποίο περιελάμβανε καταξιωμένους στον χώρο τους επιστήμονες (λαογράφους, γλωσσολόγους, βυζαντινολόγους, αρχιτέκτονες κ.), οι οποίοι διέθεταν την ευγένεια, την απλότητα και την ανωτερότητα να μας αποκαλούν << συναδέλφους >>. Επιπρόσθετα, θα ήθελα να ευχαριστήσω πολύ την κυρία Μελίτα Εμμανουήλ για την παραχώρηση ενός συγγράμματος από την προσωπική της βιβλιοθήκη για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, η οποία με μεγάλη προθυμία προσφέρθηκε να μου το δανείσει, όταν της το ζήτησα. Ακόμα, θα ήθελα να επισημάνω την οργάνωση του μεταπτυχιακού προγράμματος και σε γραμματειακό επίπεδο. Η γραμματειακή υποστήριξη είναι η << Αχίλλειος πτέρνα >> των σύγχρονων ελληνικών πανεπιστημίων σε αντίθεση με το δικό μας. Η κυρία Σταυρούλα Ορφανάκου υπήρξε σημαντικό κομμάτι αυτής της προσπάθειας και θα ήθελα να τονίσω το ειλικρινές ενδιαφέρον της, την ανιδιοτελή αρωγή της, αλλά και την άμεση εξυπηρέτησή της σε ό,τι χρειαστήκαμε στα πλαίσια αυτού του μεταπτυχιακού προγράμματος. Συγχρόνως, θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω όλους τους συμφοιτητές μου και συνοδοιπόρους μου σε αυτό το όμορφο και γεμάτο νέες γνώσεις και εμπειρίες ταξίδι, οι οποίοι ήταν άνθρωποι όλων των ηλικιών και διαφορετικών επαγγελματικών ειδικοτήτων με τους οποίους γίναμε

ανέλπιστα μια μεγάλη, ωραία παρέα και ενωμένοι όλοι μαζί σαν μια γροθιά μοιραστήκαμε τόσες ευχάριστες προσωπικές, οικογενειακές και επαγγελματικές στιγμές, ώστε να αναπτυχθούν ισχυροί δεσμοί φιλίας και εκτός μεταπτυχιακών συνόρων. Ταυτόχρονα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και όλους τους δικούς μου ανθρώπους, φίλους και γνωστούς, οι οποίοι εκείνη την περίοδο μου συμπαραστάθηκαν με τον πιο έμπρακτο τρόπο και ήταν πάντα δίπλα μου για να συμμεριστούν την αγωνία, τον φόβο, αλλά και τον ενθουσιασμό μου μετά τα αποτελέσματα κάθε εξεταστικής περιόδου. Τέλος, θα ήθελα να απευθύνω τις εκ των προτέρων ευχαριστίες μου στα αξιότιμα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής, τα οποία έχουν αναλάβει να αξιολογήσουν την ακόλουθη μεταπτυχιακή εργασία.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Άννα Κομνηνή ήταν μια ξεχωριστή προσωπικότητα μέσα στη δυναστεία των Κομνηνών, η οποία έκανε ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία της σε όλο το φάσμα της ζωής της. Όσο διψούσε για δόξα και εξουσία, άλλο τόσο επιδίωκε την επιμόρφωσή της από μικρή ηλικία, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ως γυναίκα εκείνης της εποχής, αν και πριγκίπισσα. Μπορεί να μην έγινε συμβασιλέας στο πλευρό του συζύγου της αν και ηλικιακά δικαιούνταν τον θρόνο και κατά συνέπεια το αυτοκρατορικό στέμμα, το οποίο της είχε ήδη δοθεί από τη γέννησή της, παρά τη μηχανορραφία που οργάνωσε σε συνεργασία με τη μητέρα της για να εκτοπίσει τον αδελφό της, Ιωάννη Β', αλλά διακρίθηκε στα γράμματα. Εξορισμένη σε μια μονή της Κωνσταντινούπολης, διέπρεψε με το πλούσιο ιστορικό της έργο, <<την Αλεξιάδα>>, η οποία χωρίζεται σε δεκαπέντε βιβλία. Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί ένα εγκώμιο για την πολεμική δράση του πατέρα της, Αλέξιου Α' Κομνηνού. Ο τρόπος γραφής της αποδίδει τους διευρυμένους γνωστικούς της ορίζοντες, το συγγραφικό της ταλέντο, το πείσμα και την επιμονή της στη λεπτομέρεια ως προς την καταγραφή των πολεμικών συγκρούσεων, αλλά και την υποκειμενικότητά της, αφού όλο το έργο αποτελεί έναν ύμνο αφιερωμένο στον πατέρα της.

Ήταν από τις ελάχιστες Βυζαντινές, που μετά το θάνατό τους σώζεται πλούσιο συγγραφικό έργο και η μοναδική, η οποία επεξεργάστηκε με τέτοιο ζήλο την ιστοριογραφία. Γι' αυτό, άλλωστε, επηρέασε βαθιά διάφορους συγγραφείς της αρχαιότητας, όπως τον Γεώργιο Τορνίκη, τον Κωνσταντίνο Καβάφη κ.ά. Τα στοιχεία του χαρακτήρα της σκιαγραφούν μια δυναμική, τολμηρή, άκρως μορφωμένη και φιλόδοξη γυναίκα σε αντίθεση με τη μέση Βυζαντινή. Μόνο η μητέρα έχαιρε της εκτίμησης και του σεβασμού της οικογένειας. Γενικά, οι συνθήκες ζωής αποδεικνύουν πόσο εγκλωβισμένη στο σπίτι ήταν η γυναίκα, καθώς καθημερινά βίωνε τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη στέρηση κάθε είδους ελευθερίας, καθώς οποιαδήποτε έξοδος από την οικία έπρεπε να έχει σαφή λόγο και αφορμή και δε γινόταν ποτέ χωρίς τη συνοδεία κάποιου δούλου, ο οποίος φυσικά θα ήταν ευνούχος για την αποφυγή πειρασμών. Ο συντηρητικός τρόπος ζωής, αλλά και οι αναχρονιστικές αντιλήψεις της κοινωνίας έχουν άμεσο αντίκτυπο στην εξωτερική εμφάνιση της γυναίκας, η οποία πάντα πρέπει να φορά κάποιο μαντίλι στο πρόσωπο, για να είναι προφυλαγμένη από τα αδιάκριτα βλέμματα των αντρών. Αν και προστατευόταν από τον νόμο γύρω από συγκεκριμένα ζητήματα, η καταπίεση και η περιθωριοποίησή της είναι έκδηλες σε όλον τον Μεσαίωνα!

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ:

Βυζάντιο, Αλέξιος Α' Κομνηνός, Άννα Κομνηνή, πριγκίπισσα, γυναίκα, ιστορικός, Αλεξιάδα, Νικηφόρος Βρυέννιος, συνωμοσία, Καβάφης

SUMMARY

Anna Komnini was a remarkable personality among the dynasty of Komninos, who made particularly noticeable her presence during her whole life. As long as she hankered for glory and ruling power, thus much she strived for her edification even in childhood, despite the obstacles she came up against as a woman of a traditional society, although she was a princess. In spite of not governing at her husband's side, whilst due to her age she was entitled to the throne and consequently the imperial crown she was given from her nascence, notwithstanding the conspiracy she structured in alliance to her mother in order to crowd her brother, Ioannis B', out, but Anna distinguished herself at Literature. Exiled in a convent of Constantinople, overachieved with her voluminous historical work, "Alexiada", which is separated into fifteen books. The specific work is about an encomium for the military tactics of her father, Alexios A' Komninos. Her writing technique proves how well-educated she was, her literary talent, her tenacity and her persistence in the detail of the armed conflicts, as well as her subjectivity, since the whole writing work constitutes a praise dedicated to her father.

She was among the very few Byzantine writers, who after her death is salvaged voluminous writing work and the unique woman that delved into such eagerness the historiography. Therefore, she influenced deeply many writers of the past, such as Georgios Tornikis, Konstantinos Kavafis and so on. Anna Komnini was a determined, daring, erudited and ambitious woman, contrary to the typical Byzantine. During the Byzantine times, the role of the woman-mother was respected by the other members of the family. All considered together, the living conditions demonstrate how enclosed was the woman at home, while she daily lived the social exclusion and the deprivation of all manner of freedom. A woman was not able to walk by herself. There should always be an excuse for her to go out and always accompanied by a thrall, who was certainly eunuch in order to avoid the temptation. The conservative way of life, but also the outdated, societal points of view afflicted the physical appearance of the woman, who always had to cover her head with a long piece of cloth. The purpose of

this kind of appearance was to protect her from the indiscreet glances of men. Even though, she was protected by the law around specific issues, the repression and the marginalisation are obvious throughout the Medieval period!

KEYWORDS:

Byzantium, Alexios A' Komninos, Anna Komnini, princess, woman, historian. Alexiada, Nicephorus Vriennios, conspiracy, Kavafis

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ 12ου αι.

A) ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η ορθή μόρφωση ήταν ύψιστος σκοπός κάθε υπηκόου της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η αμάθεια και η απουσία της στοιχειώδους εκπαίδευσης συγκαταλεγόταν για τους ίδιους ως δυστύχημα, πλήγμα ή απόλυτη καταστροφή. Τους απάιδευτους διαρκώς τους χλεύαζαν και τους περιέπαιζαν, παρά το γεγονός ότι μπορεί να ανήκαν στην ελίτ της κοινωνίας ή στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, όπως ο αυτοκράτορας που ήταν ο εκπρόσωπος του Θεού στη γη για τους Βυζαντινούς ή ο Πατριάρχης. Συγγραφείς, όπως η Άννα Κομνηνή, επαινούσαν όσους ήταν καλλιεργημένοι και διέθεταν διευρυμένους γνωστικούς ορίζοντες.

Τον δωδέκατο αιώνα πραγματοποιούνται ριζικές αλλαγές σε όλους τους τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Όπως είναι φυσικό, οι αλλαγές αυτές δεν αφήνουν

αλώβητη και την παιδεία. Η << Πατριαρχική Σχολή >> ή << Ακαδημία >>¹ που είχε πυρολυθεί από τον Λέοντα Γ΄ τον Ίσαυρο και υποτίθεται² ότι θα ήταν η απάντηση της εκκλησίας στο Πανδιδακτήριο, εμφανίζεται ξανά στο β΄ μισό του δωδέκατου αιώνα με δύο βαθμίδες από τις οποίες η δεύτερη διδάσκει την << επιστήμη των επιστημών >>, όπως αποκαλούσαν οι πιο ενθουσιώδεις από τους Χριστιανούς τη θεολογία.

Στις αρχές του δωδέκατου αιώνα, το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης των μέσων χρόνων, η Σχολή της Μαγναύρας ακμάζει άρδην. Υπό την προστασία του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού και με καθηγητές εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής από τον χώρο του πνεύματος, όπως τον Μιχαήλ Ψελλό, τον Ιωάννη Ιταλό και τον Ιωάννη Ξιφιλίνο η σχολή της Μαγναύρας διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην αναγέννηση των γραμμάτων.

Επιπλέον, την περίοδο από τα μέσα του ενδέκατου έως τις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα, ιδιαίτερο ζήλο για τα γράμματα έδειξαν οι αυτοκράτορες Ισαάκιος Α΄ Κομνηνός (1057-1059), Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας (1059-1067) και Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118). Σύμφωνα με τον χρονογράφο Ιωάννη Ζωναρά (12ος αι.), ο Ισαάκιος Α΄ << λόγοις μὲν οὐχ ὠμιληκῶς προσέχων δ΄ αυτοῖς καὶ τοῦς τούτων τροφίμους προσδεχόμενος >>. (= Μολονότι ο ίδιος δεν είχε αποκτήσει μόρφωση, φρόντιζε τα γράμματα και συναναστρεφόταν τους λογίους). Αλλά και ο Κωνσταντίνος Ι΄, όπως επισημαίνει ο ίδιος συγγραφέας, << λόγοις δὲ οὐχ ὠμιληκῶς ηγάπα τούτους καὶ τοὺς λογίους ἐσέβετο καὶ ἔλεγε βούλεσθαι μάλλον ἐκ λόγων ἢ τῆς βασιλείας γνωρίζεσθαι >>. (=Παρόλο που δεν είχε λάβει μόρφωση, αγαπούσε τα γράμματα και σεβόταν τους λογίους λέγοντας πως προτιμούσε να ξεχωρίζει για την παιδεία, παρά για το αξίωμά του). Παράλληλα, ο Αλέξιος Α΄ τονίζει, ότι η κόρη του Άννα Κομνηνή, όταν ανέλαβε την εξουσία, << ἐπεὶ δὲ τὰ ὠδὶ παιδείας εὐρε ἀπάσης ἐνδεῶς ἔχοντα καὶ τέχνης καὶ λογικῆς, τοῦ λόγου πόρρω πού ἀπελαθέντος, αὐτὸς εἶ που σπινθηρές τινὲς ἦσαν τούτου ὑπὸ σποδία κοπτόμενοι, ἀναχωννύειν ἠλείγετο. Καὶ τοὺς ὅσοι περὶ τὰ μαθήματα ἐπιρρεπῶς εἶχον (ἦσαν γάρ τινες καὶ οὗτοι βραχεῖς καὶ οὗτοι μέχρι τῶν Ἀριστοτελικῶν ἐστηκότες προθύρων), τούτους πρὸς μάθησιν ὀτρύνων, οὐκ ἐνεδίδου, προηγεῖσθαι δὲ τῆν τῶν θείων βίβλων μελέτην τῆς

¹ βλ. Κατσαρός, Β. Η Πατριαρχική Σχολή.
βλ. Κασταμονίτης (1988)

² Καρζής (1998, 221)

³ Kazhdan & Epstein (2009)

ελληνικής παιδείας επέτρεπε >>⁴. Τελευταίο, αλλά εξίσου σημαντικό, ο Αλέξιος φρόντισε για την ανάπτυξη << σχολής γραμματικού >>, στο ορφανοτροφείο που είχε ήδη δημιουργήσει. Ωστόσο, ο Ιωάννης Ζωναράς θέλοντας ενδεχομένως να υποβαθμίσει το εγκώμιο της Άννας για τον πατέρα της, υπογραμμίζει, ότι ο Αλέξιος << λόγους ουχ ως έδει τιμών >>. (=Στα γράμματα δεν έδινε την αξία που έπρεπε). Οι εναπομείναντες αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών και εκείνοι της δυναστείας των Αγγέλων διατήρησαν αδρανή, απαθή και σε ορισμένες περιπτώσεις αρνητική στάση έναντι των πνευματικών ζυμώσεων της εποχής.

Συμπερασματικά, τον δωδέκατο αιώνα αναφύονται ύστερα από σιωπή αιώνων η ερωτική μυθιστορία σε λόγια γλώσσα και αναδύεται η σάτιρα σε αττική διάλεκτο και ειδικότερα σε Λουκειάνειο ύφος. Στον αντίποδα, η δημώδης συναντάται πια στην ποίηση και κυρίως στους αυλικούς κύκλους. Η συγγραφή του Διγενή Ακρίτα ταυτίστηκε με τους ανθρώπους που βίωσαν την τραυματική εμπειρία της μάχης του Μαντζικέρτ (26 Αυγούστου 1071) και μέσα από τα διασωθέντα τραγούδια και τις ηρωικές περιγραφές των ανατολικών επαρχιών, αναβίωσε το ένδοξο και απωλεσθέν παρελθόν.⁵ Συγχρόνως, τα τέσσερα κομνηνεια μυθιστορήματα, τρία σε έμμετρη μορφή και ένα σε πεζό λόγο, ίσως σκιαγραφούν τις αισθητικές προτιμήσεις των ατόμων που προέρχονταν από μία ανώτερη κοινωνική τάξη, παρά τα ενδόμυχα συναισθήματα των συγγραφέων τους.

B) ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Ο αριθμός των ιστοριογραφικών κειμένων που μας έχουν διασωθεί από τον ενδέκατο και τον δωδέκατο αιώνα είναι σχετικά μικρός, μόλις δεκατέσσερα συγκριτικά με το αντίστοιχο υλικό των δύο προγενέστερων αιώνων. Ωστόσο, αξίζει

⁴ Walter (2001, 178) : <<Βρίσκοντας την παιδεία και τη φιλοσοφία σε μεγάλη κατάπτωση, λες και τα γράμματα είχαν εξοριστεί κάπου μακριά, αυτός, όπου υπήρχαν και ελάχιστοι σπινθήρες κρυμμένοι κάτω από τη στάχτη, βιαζόταν να τους φέρει στην επιφάνεια, και όσους είχαν κλίση προς τη μάθηση (γιατί υπήρχαν και μερικοί, λίγοι βέβαια, που σταματούσαν όμως στα πρόθυρα της Αριστοτελικής φιλοσοφίας) δεν έπαυε να τους παροτρύνει στη μάθηση συμβουλεύοντάς τους να προτάσσουν της ελληνικής παιδείας τη μελέτη των ιερών βιβλίων>>.

⁵ Beaton (1997)

να αναφερθεί ότι η ιστοριογραφία παρουσιάζεται πλουσιότερη την Κομνηνεία περίοδο, καθώς έπειτα από τον Νικηφόρο Βρυέννιο και την Άννα Κομνηνή, ο Ιωάννης Κίνναμος επεξεργάστηκε την Αλεξιάδα και εκείνον εν συνεχεία ο Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος αξιοποίησε ταυτόχρονα και τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης.

Σε μια εποχή διαρκούς πνευματικής άνθισης, όπως ήταν ο δωδέκατος αιώνας, και όπως είναι ευρέως γνωστό με την οικονομική ενίσχυση από την πλευρά των ευγενών αποτελεί αξιοπερίεργο γεγονός πως η ιστορική παραγωγή δεν έλαβε τη δέουσα προσοχή.⁶ Η ελάχιστη ποσότητα των ιστορικών έργων πιθανώς να οφείλεται στους στόχους που επιδίωκε να εκφράσει το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος και στις επιθυμίες του αναγνωστικού κοινού. Επιπρόσθετα, κρίνεται αναγκαίο να συνυπολογιστούν και άλλοι παράγοντες, όπως η αφορμή και η αιτία που ώθησε τον συγγραφέα να γράψει ιστορία, αλλά και κάτω από ποια κοινωνικοπολιτική συγκυρία γράφτηκε το κάθε έργο.

Από τις πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας γίνεται εύκολα αντιληπτό, ότι τα ιστοριογραφικά κείμενα του δωδέκατου αιώνα είναι γραμμένα από ανώτερους αξιωματούχους που είτε είχαν αποχωρήσει από την ενεργό υπηρεσία είτε βρίσκονταν στο τέλος της πολιτικής τους θητείας. Δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους οι ιστοριογράφοι αυτής της περιόδου υπήρξαν κρατικοί υπάλληλοι, κάποιιοι είχαν τη δυνατότητα να εισέλθουν σε πολύτιμο αρχειακό υλικό, ενώ μερικοί ήταν αυτόπτες μάρτυρες των ιστοριών που αφηγήθηκαν. Σίγουρα, το έναυσμα για την ιστορική συγγραφή δόθηκε από κάποιο εντολέα, όπως η Ειρήνη Δούκαινα στην περίπτωση του Νικηφόρου Βρυέννιου και της Άννας Κομνηνής. Συνηθισμένη ήταν και η αφιέρωση του έργου στον αυτοκράτορα που θαύμαζε ο συγγραφέας, όπως έπραξε ο Ιωάννης Κίνναμος στην περίπτωση του αυτοκράτορα Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού.

Οι προϋποθέσεις για την ορθή συγγραφή της ιστορίας ήταν ο συγγραφέας να μπορεί να προσεγγίσει το αρχειακό υλικό, να έχει ζήσει από κοντά τα γεγονότα που περιγράφει ή να έχει πραγματοποιήσει αυτοπρόσωπη έρευνα στον τόπο τον οποίο αναφέρεται και να έχει ένα σύνολο πληροφοριοδοτών. Αν εξαιρέσουμε τους θιασώτες του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και ειδικότερα τον Νικηφόρο Βρυέννιο και την Άννα Κομνηνή, αλλά και τον εγγονό του Μανουήλ Κομνηνού, τον Ιωάννη Κίνναμο, οι λόγοι της συγγραφής δεν ήταν πάντα σαφείς.

⁶ Βλ. και Mullet (1984, 173-201)

Πιο συγκεκριμένα, αυτό ήταν πιο σύνηθες φαινόμενο στους χρονογράφους του δωδέκατου αιώνα, όπως τον Ιωάννη Ζωναρά, τον Μιχαήλ Γλυκά, τον Κωνσταντίνο Μανασσή και τον Γεώργιο Κεδρηνό.⁷ Η γλώσσα και κάποια μοτίβα του έμμετρου χρονικού, όπως οι εκφράσεις προσώπων, περιοχών, κτιρίων, υλικών αγαθών και σαρκικών απολαύσεων είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη λογοτεχνία της εποχής και κυρίως την Οδύσσεια και την Ιλιάδα που είχαν υπομνηματιστεί, αλλά και την ερωτική μυθιστορία.⁸ Τόσο οι ιστορικοί όσο και οι χρονογράφοι είχαν επίγνωση των έργων των αντίστοιχων εκπροσώπων του κάθε είδους, ακόμη κι αν δεν το παραδέχονται. Η πιστή αντιγραφή των κειμένων, ιδίως για τους χρονογράφους, αποτελούσε πάγια τακτική. Για παράδειγμα, είναι αποδεδειγμένο, ότι ο Νικήτας Χωνιάτης προσπορίστηκε τον Ιωάννη Κίναμο, όπως επίσης ο Γεώργιος Κεδρηνός εκμεταλλεύτηκε τον Σκυλίτζη στο σύνολό του και την εισαγωγή του.

Στη σύγχρονη εποχή, τα ιστοριογραφικά κείμενα θεωρούνται ως επί το πλείστον έργα της Λογοτεχνίας και δευτερευόντως λαμβάνονται υπόψιν ως πηγές εξακρίβωσης ή διαλεύκανσης στοιχείων. Το ιδανικό του ανδρείου αυτοκράτορα που δίνει αδιάκοπα το παρόν στο πεδίο της μάχης συναντάται μόνο από τα τέλη του ενδέκατου αιώνα και εξής.⁹ Την Κομνήνεια περίοδο πάντως το μοτίβο της ευγενούς καταγωγής θα λέγαμε ότι <<αντικαθίσταται>> από ένα νέο, αυτό του ευγενούς ιππότη (noble knight).¹⁰

Σε γενικές γραμμές, η ιστοριογραφία του δωδέκατου αιώνα εξετάζεται ως αυλικό αποκύημα με ευδιάκριτο περιεχόμενο και προδιαγεγραμμένους αισθητικούς κανόνες : << το αυλικό περιβάλλον ορίζει όχι μόνο τι θα περιέχει η ιστορία, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο θα διατυπώνονται τα ιστοριογραφικά εγχειρίδια >>.¹¹ Είναι βέβαιο, ότι συντάχθηκαν και ιστοριογραφικά χωρία φίλα προσκείμενα προς την εκάστοτε αυτοκρατορική αρχή με την ανάλογη ηθική και υλική ανταμοιβή κάθε φορά για τον συγγραφέα. Ωστόσο, δεν χρησιμοποιήθηκαν ως υπόδειγμα ούτε επενέβη ο κρατικός μηχανισμός της εξουσίας για την τροποποίησή τους. Το κάθε κείμενο είναι απόρροια του προσωπικού μόχθου του συγγραφέα του. Θα ήταν σφάλμα να ισχυριστεί κανείς, ότι οι Κομνηνοί για την προώθηση των συμφερόντων τους διαμόρφωσαν μια << καινούρια παγανιστική λογοτεχνία >>, η οποία αντλούσε το υλικό της από τα

⁷ Περισσότερα βλ. Καρπόζηλος (2009, 40-57)

⁸ βλ. και Nilsson & Nystrom (2009, 42-60)

⁹ Kazhdan & Epstein (2009)

¹⁰ Kazhdan (43-56)

¹¹ Μαρκόπουλος (2001, 9-23)

ανδραγαθήματα του παρελθόντος.¹² Αυτή η άποψη φαίνεται αβάσιμη, καθώς μια δυναστεία δεν έχει ανάγκη να καπηλευτεί και να αποκομίσει πολιτική ωφέλεια από τον κόσμο της αρχαιότητας.

Συνάμα, στην ιστοριογραφία του δωδέκατου αιώνα αντικατοπτρίζεται και το πρότυπο του Ιουστινιανού (*renovatio imperii*)¹³, της επιστροφής δηλαδή στις ρωμαϊκές ρίζες, όταν προετοιμαζόταν η διεύρυνση των συνόρων της αυτοκρατορίας στη Δύση με σκοπό τη σύσταση μιας παγκόσμιας και πανίσχυρης αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα, εξακολουθεί να υπάρχει και το θέμα των πολιτικών ανακατατάξεων στον αυτοκρατορικό θρόνο λόγω του σφετερισμού οικείων προσώπων από το αυλικό περιβάλλον.

Η ειδοποιός διαφορά της ιστοριογραφίας αυτής της περιόδου συγκριτικά με της προηγούμενης αποκαλύπτεται στα σχόλια και τις παρατηρήσεις που διατυπώνουν οι λόγιοι (Ψελλός, Ζωναράς, Χωνιάτης) γύρω από τον τρόπο άσκησης της αυτοκρατορικής εξουσίας. Το προσωπικό ή αυτοβιογραφικό ύφος, η ειλικρίνεια και το θάρρος με το οποίο εκφράζουν τις ενδόμυχες σκέψεις τους είναι αφοπλιστικό. Η απουσία λογοκρισίας από την κεντρική εξουσία και η αίσθηση του Χρέους του ιστορικού που μπορεί να ελέγχει τους θεσμούς και να ψέγει τα κακώς κείμενα της εποχής αποδεικνύουν μια πολύ προοδευτική κοινωνία.¹⁴ Όμως, η κριτική τους δεν εμπεριείχε κάποια ουσιαστική αντιπρόταση για την αλλαγή του τρόπου λειτουργίας του πολιτικού συστήματος.

Εν κατακλείδι, όλοι ανεξαιρέτως είτε ιστοριογράφοι είτε χρονογράφοι ακολούθησαν τις πατροπαράδοτες αξίες, υπολόγιζαν στη βοήθεια του Θεού στην ανθρώπινη ζωή και έκριναν τον εκάστοτε αυτοκράτορα από τη συμπεριφορά του απέναντι στους υπηκόους του, που θέλγονταν από τους θεοσεβούμενους, τους μεγαλόδωρους και τους θαρραλέους. Ο τρόπος γραφής τους και η εκτίμηση που έτρεφαν για κάποια πρόσωπα μαρτυρούν τις πολιτικές τους πεποιθήσεις.¹⁵ Για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ζωναράς αποδέχονται τις παραδοσιακές τους αξίες, όπως την τόλμη, τη μεγαλοψυχία, την ευεργεσία προς τον συνάνθρωπο, τη συμβιβαστικότητα του αυτοκράτορα, ο οποίος έχει ανθρώπινες αδυναμίες, απομυθοποιώντας τη μορφή του μονάρχη. Μόνο η Άννα Κομνηνή αντιμετώπισε τον πατέρα της ως <<φύλακα-άγγελο>> του λαού του, που έφτανε μέχρι την αυτοθυσία

¹² Kaldellis (2008)

¹³ Markopoulos (2006), Dzelebdzic (2005)

¹⁴ Καρπόζηλος (2009, 49-51)

¹⁵ Καρπόζηλος (2009,40-57)

για το κοινό καλό, όπως ακριβώς και ο Χριστός του οποίου διετέλεσε σύμφωνα με την ίδια δέκατος τρίτος Απόστολος 16.

Η στροφή στη φιλοσοφία που διαπιστώθηκε τον προηγούμενο αιώνα δεν είχε αντίκτυπο στην ιστορική συγγραφή εκτός από τον Ψελλό. Με τη μελέτη της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη ασχολήθηκε και η Άννα Κομνηνή, κανένα όμως σημάδι της δεν ανιχνεύεται στο κύριο έργο της, την Αλεξιάδα. Οι θέσεις της, παρά το αρχαιοελληνικό της υπόβαθρο, ήταν χριστιανικές. Οι στρατιωτικές επιτυχίες εναντίον όσων εποφθαλιμούσαν την αυτοκρατορία θεωρούνταν ως εύνοια του Θεού για την ενάρετη ζωή της αυτοκρατορικής εξουσίας και ύστερα για την γενναιότητα που υπέδειξαν. Στον αντίποδα, οι πολεμικές αποτυχίες ερμηνεύονταν ως απομάκρυνση από τα χριστιανικά ιδεώδη που πρέσβευε και η επίσημη θρησκεία του κράτους.

Η ιστοριογραφία του δωδέκατου αιώνα δεν αλλάζει δραστικά από την προηγούμενη παραγωγή. Το ατομικό στίγμα στην περιγραφή των γεγονότων είναι πράγματι ένα ρηξικέλευθο στοιχείο, το οποίο όμως δεν αγγίζει όλους ανεξαιρέτως τους συγγραφείς της περιόδου.¹⁷ Οι ιστοριογράφοι στο σύνολό τους δεν υιοθέτησαν μια συγκεκριμένη ιστορική νόρμα. Μόνο ενώπιον του δυτικού κινδύνου τηρούν μια συμπαγή στάση, γιατί καταλαβαίνουν, ότι η Σταυροφορία αποτελούσε την αφορμή για να καταλάβουν οι Δυτικοί την Πόλη και κατ' επέκταση τον βυζαντινό χώρο. Οι επαφές τους με την άρχουσα τάξη <<προσάρμοζε>> και τον τρόπο αναπαραγωγής των γεγονότων.

2. Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ – ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Αναμφισβήτητα, οι τελευταίες λάμπεις (1081 – 1204) της βυζαντινής αυτοκρατορίας αναδύονται την εποχή της βασιλείας των Κομνηνών. Οι Κομνηνοί αποτέλεσαν γνωστή ελληνική οικογένεια του Βυζαντίου, η οποία προερχόταν από την ευρύτερη περιοχή της Ανδριανούπολης. Αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές επί Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου. Πρόσωπα της οικογένειας αναδείχθηκαν σε γαιοκτήμονες της Μικράς Ασίας και σε παντοδύναμους αξιωματούχους του στρατού,

¹⁶ Reisch-Kambylis (9-21)

¹⁷ Για την περίπτωση του Ψελλού και της Άννας Κομνηνής βλ. Macrides (1996, 205-220)

οι οποίοι έγιναν η αιτία για να δημιουργηθεί αργότερα δυναστεία στον βυζαντινό θρόνο.

Θεμελιωτής της Κομνηνείας δυναστείας (1081 – 1185) θεωρείται ο Αλέξιος Α', ανιψιός του Ισαάκιου Α' Κομνηνού που ανήλθε στον βυζαντινό θρόνο για δύο χρόνια (1057 – 1059). Οι δύο αυτοί πολιτικοί άνδρες διακρίθηκαν για τα ηγετικά τους προσόντα. Αυτοκράτορες της Κομνηνείας δυναστείας υπήρξαν οι ακόλουθοι :

- α) Ισαάκιος Α' (1057 – 1059)
- β) Αλέξιος Α' (1081 – 1118)
- γ) Ιωάννης Β' (1118 – 1143)
- δ) Μανουήλ Α' (1143 – 1180)
- ε) Αλέξιος Β' (1180 – 1183)
- στ) Ανδρόνικος Α' (1183 – 1185)

Την περίοδο των Κομνηνών αυξήθηκε η επικοινωνία της Ανατολής με τη Δύση και κυρίως με τις πόλεις της Ιταλίας. Ο Αλέξιος Α' για να προστατεύσει την αυτοκρατορία από σοβαρούς εξωτερικούς κινδύνους, όπως η εκστρατεία των Νορμανδών 18στο Δυρράχιο, επιδίωξε τη βοήθεια των Βενετών με αντίτιμο την παραχώρηση σπουδαίων προνομίων στον τομέα του εμπορίου. 19 Χάρη στη σωφροσύνη και τη διορατικότητα του Αλεξίου Α', η πρώτη σταυροφορία (1096 – 1099) τελείωσε, χωρίς επιζήμια αποτελέσματα για την αυτοκρατορία. Εξαιτίας της δραστήριας και επιδέξιας διοίκησής του, ο Αλέξιος κατάφερε να καρπωθεί τα οφέλη από τη συγκυρία της σταυροφορίας για να επανακτήσει όλη σχεδόν τη Δυτική Μικρά Ασία.

¹⁸ Νορμανδοί = Γερμανικός ναυτικός λαός που κατοικούσε στις σκανδιναβικές χώρες, αλλά από τον 9ο έως τον 13ο αι άρχισε με συνεχείς επιδρομές να εξαπλώνεται και σε άλλες ευρωπαϊκές περιοχές. Η ονομασία τους προέρχεται από τη γερμανική λέξη << νορμάνεν >>, που σημαίνει << άνθρωποι του βορρά >>. Η ανάγκη να βρουν νέους πόρους τούς έσπρωξε αρχικά στην πειρατεία και αργότερα σε επιδρομές στις δυτικές ακτές της Ευρώπης. Συνήθιζαν να αποβιβάζονται στις εκβολές των μεγάλων ποταμών με μικρούς στόλους από ντρακάρ (ένα είδος μεγάλης βάρκας) οργανωμένοι σε ομάδες 50-60 αντρών. Έχτιζαν πρόχειρα οχυρά, που τα χρησιμοποιούσαν ως βάσεις για να προχωρήσουν στο εσωτερικό της χώρας. Είναι επίσης γνωστοί ως Βίκινγκς. Οι Ιρλανδοί τους ονόμασαν Όσμαν, ενώ αυτοί που εγκαταστάθηκαν στη Ρωσία πήραν το όνομα Βαράγγοι ή Ρους. Χωρίς κανένα ιδιαίτερο πολιτισμό, αφομοιώθηκαν από τους λαούς των περιοχών όπου εγκαταστάθηκαν. Οι επιδρομές τους, τους οδήγησαν ως τον Εύξεινο Πόντο, την Ιταλία, τη Γροιλανδία, την Ισπανία και την Κωνσταντινούπολη. Οι κυριότερες επιδρομές τους έγιναν στην Αγγλία, στη Γαλλία, στη νότια Ιταλία και στο Βυζάντιο. - Επιστήμη & Ζωή (χ.χ. 162-163)

¹⁹ Vasiliev (1970-1971, 380) – Καραγιαννόπουλος (1999, 30-31)

Εξίσου επιτυχής ήταν και η τακτική που ακολούθησε ο Αλέξιος στα Βαλκάνια. Αρχικά, κατάφερε να ισχυροποιήσει τη θέση του Βυζαντίου στον βαλκανικό χώρο και να επωφεληθεί τον ανταγωνισμό Κροατίας και Σερβίας, ενώ παράλληλα σύναψε φιλικούς δεσμούς με την Ουγγαρία, που ενδιαφερόταν έντονα για την περιοχή της Δαλματίας.²⁰

Σε γενικές γραμμές, η εξωτερική πολιτική που άσκησε ο Αλέξιος Α' κρίνεται αρκετά αποτελεσματική. Έτσι, ο ίδιος μπορούσε να υπερηφανεύεται, ότι μέσα σε χρονικό διάστημα είκοσι ετών επαναπροσδιόρισε την ισχύ του βυζαντινού κράτους, το οποίο είχε παραλάβει εντελώς αποδιοργανωμένο και υπό κατάρρευση.²¹ Το μοναδικό, αλλά ίσως το μεγαλύτερο σφάλμα του Αλεξίου ήταν οι εμπορικές και οι πολιτικές συμφωνίες με τη Βενετία (1082) και την Πίζα (1111), που είχαν σαν συνέπεια την πλήρη υποταγή και έλεγχο του βυζαντινού εμπορίου από τις δύο αυτές ναυτικές δυτικές δυνάμεις, οι οποίες θα άλλαζαν την οικονομική κατάσταση του βυζαντινού κράτους άρδην.²²

Στον αντίποδα, η εσωτερική πολιτική του Αλεξίου δεν είχε πάντα επιθυμητά και εύστοχα αποτελέσματα.²³ Ο συγκεντρωτισμός γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτός με την εμφάνιση του βυζαντινού αξιώματος << του λογοθέτου των σεκρέτων >> που στόχευε στην εποπτεία και την επιστασία των κυβερνούντων.²⁴ Ο θεσμός των θεμάτων φθίνει και η έννοια << θέμα >>, όταν συναντάται, δηλώνει περιορισμένες σε μέγεθος, οικονομικής κυρίως δικαιοδοσίας εκτάσεις. Αυτή την περίοδο, κύριο μέλημα του στρατού είναι η απόκτηση όλο και περισσότερων μισθοφόρων.²⁵

Στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα, η πολιτική του Αλεξίου κρίνεται εσφαλμένη. Τα μειωμένα έσοδα της αυτοκρατορίας και οι συνεχείς πολεμικές επιχειρήσεις τον έστρεψαν στην κατασκευή νοθευμένων νομισμάτων και στην επιβολή επαχθών φορολογικών μέτρων που οδήγησαν στην απομύζηση των κοινωνικά ασθενών.²⁶ Ταυτόχρονα, ο θεσμός << της πρόνοιας και της χαριστικής >> ενδυνάμωσε τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, γεγονός που λειτούργησε ανασταλτικά των κερδών του κρατικού μηχανισμού και των εκκλησιών.²⁷

²⁰ Καραγιαννόπουλος (1999, 30, 84)

²¹ Dolger (1924-1965, 1081,1254, 1255)

²² Dolger (1924-1965, 1081, 1254, 1255). Πβλ. Καραγιαννόπουλος (1999, 30, 84)

²³ Ostrogorsky (1953, 302). - Vasiliev (1970-1971, 478).

²⁴ Καραγιαννόπουλος (1999, 86)

²⁵ Καραγιαννόπουλος (1999, 87) – Γρηγορίου-Ιωαννίδου (2007, 140 κ.ε.)

²⁶ Vasiliev (1970-1971, 478 κ.έ.) - Ostrogorsky (1953, 304 κ.έ.) - Καραγιαννόπουλος (1999, 88)

²⁷ Βαρναλίδης (1985, 179 κ.ε.) - Καραγιαννόπουλος (1999, 90)

Ανεξίτηλα χαραγμένες παραμένουν και οι θρησκευτικές εκδιώσεις που υπέστη το Βυζάντιο επί βασιλείας του Αλεξίου. Εξίλαστήρια θύματα αυτής της ζοφερής κατάστασης υπήρξαν οι Βογόμιλοι και κυρίως ο αρχηγός τους, ο οποίος πέθανε κατόπιν βασανιστηρίων, ενώ και ο Ιωάννης Ιταλός υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τις απόψεις που μέχρι πρότινος πρέσβευε για να μην αναθεματιστεί από την Εκκλησία.

28

Ανακεφαλαιώνοντας, ο Αλέξιος Α' Κομνηνός ήταν ένας ικανότατος ηγέτης, ο οποίος απομάκρυνε όσους εποφθαλιμούσαν τη δορυάλωτη Βασιλεύουσα, σταθεροποίησε τη θέση της στον παγκόσμιο χάρτη και την ευεργέτησε με τις μεταρρυθμίσεις του όσο αυτό κατέστη εφικτό. Δυστυχώς, εκείνο το οποίο δεν κατάφερε να υλοποιήσει ήταν η ολοκληρωτική εσωτερική ανασυγκρότηση του βυζαντινού κράτους.

Η διαδοχή του θρόνου ανέσυρε στην επιφάνεια πολλά προβλήματα. Αρκετά νωρίτερα από τον θάνατό του, ο Αλέξιος είχε χρίσει τον γιο του Ιωάννη ως διάδοχό του. Αυτό το γεγονός, ενόχλησε τη μεγαλύτερή του κόρη, Άννα, που συνωμότησε με τη μητέρα της για να θέσει στο περιθώριο τον αδερφό της και τη θέση του στον θρόνο να πάρει ο σύζυγός της, Νικηφόρος Βρυέννιος. Ο γηραιός Αλέξιος δεν κλονίστηκε από αυτό το περιστατικό και παρέμεινε πιστός στην αρχική του επιθυμία. Έτσι, μετά τον θάνατό του, τον διαδέχτηκε ο Ιωάννης.

Όταν ο Ιωάννης πληροφορήθηκε τα γεγονότα, αντιμετώπισε τους συνωμότες με πολύ ευνοϊκό και ήπιο τρόπο. Αρκέστηκε στο να τιμωρήσει τους πιο πολλούς, αφαιρώντας τους την περιουσία. Εξαιτίας της μεγαλοψυχίας, της καλοσύνης και των υπόλοιπων ηθικών του χαρακτηρισμών, ήταν αρκετά αγαπητός και του απέδιδαν την προσωνυμία << Καλό – Ιωάννης >>. Τόσο οι Βυζαντινοί όσο και οι Λατίνοι συγγραφείς εγκωμιάζουν την προσωπικότητα του Ιωάννη. Ο Νικήτας Χωνιάτης τον αποκαλεί ως << κορωνίδα >> όλων των αυτοκρατόρων της δυναστείας των Κομνηνών. 29 Ο Εδουάρδος Γίββων, ο οποίος ήταν πάντα άτεγκτος στους σχολιασμούς του για τους αυτοκράτορες του Βυζαντίου, όταν περιγράφει τον Ιωάννη, << τον καλύτερο και μεγαλύτερο από τους πρίγκιπες των Κομνηνών >>, επισημαίνει ότι << ούτε ο φιλοσοφημένος Μάρκος Αυρήλιος δε θα καταφρονούσε τις

²⁸ Vasiliev (1970-1971, 473) – Ostrogorsky (1953, 308 κ.ε.) - Καραγιαννόπουλος (1999, 90, 93)

²⁹ <<επαινετός ες δευρο παρά πασι λελόγισται καί κορωνίς ως ειπείν των όσοι Ρωμαίων εκ του των Κομνηνων γένους υπερέκαθισαν, ίνα μή λέγοιμι ως καί πολλοις των ανόπιν αρίστων τοις μεν ημιλλήσατο, τούς δέ καί παρήνεγκεν >> - Choniates (1975)

ανεπιτήδευτες αρετές του διαδόχου του, οι οποίες πήγαζαν από την καρδιά του, δίχως να είναι δανεισμένες από τα σχολεία >>.

Ο Ιωάννης, ένας άνθρωπος σεμνός, ταπεινός, σοβαρός και χαμηλών τόνων άσκησε επίδραση στην αυλή του, η οποία, στη διάρκεια της βασιλείας του προσαρμόστηκε σε έναν πιο λιτό και απέριτο τρόπο ζωής μακριά από ψυχαγωγίες, εορταστικές εκδηλώσεις και υπέρογκες δαπάνες. Ο ίδιος απεχθανόταν τη χλιδή, την έλλειψη του μέτρου και τα κακώς κείμενα της εποχής.

Στην εξωτερική πολιτική, ακολούθησε με συνέπεια και σύνεση το έργο του πατέρα του. Υπήρξε άξιος στρατιωτικός και πολιτικός άνδρας, ο οποίος διέθετε πολλές δεξιότητες και ήξερε να ελίσσεται πολεμικά. Σημείωσε σημαντικές νίκες εναντίον των Πετσενέγκων³⁰(1122) οι οποίοι χάνονται από τον ιστορικό χάρτη της εποχής, των Σέρβων (1123) και των Ούγγρων (1128)³¹. Άκρως επιτυχημένες ήταν και οι εκστρατείες που διεξήγαγε εναντίον του εμίρη της Μελιτηνής, Ταϊσμάνιο, του ηγεμόνα της Μικράς Αρμενίας, Λέοντα και τέλος των εμίρηδων της Συρίας και της Παλαιστίνης. Στη Δύση, ωστόσο, προτίμησε να χρησιμοποιήσει τη διπλωματία προκειμένου να απομακρύνει τους εχθρούς του και να μην εμπλακεί σε μακροχρόνιες εκστρατείες κατά των Νορμανδών της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας.

Ο θάνατος του Ιωάννη Β' Κομνηνού (1143) προήλθε από ένα ατύχημα που συνέβη ξαφνικά. Το κενό στον βασιλικό θρόνο κάλυψε ο γιος του, Μανουήλ Α' Κομνηνός (1143-1180), ο οποίος με τη σειρά του τον διαδέχτηκε στον θρόνο. Ο Μανουήλ Α' ανέλαβε τη διαχείριση ενός εύρωστου οικονομικά κράτους, απόρροια της συνετούς

³⁰ Πετσενέγκοι ή Πατσινάκες = Τουρκική αλταϊκή φυλή, που έκανε την εμφάνισή της στους πρώτους μ.Χ. αιώνες. Τον 9ο αι., αφού εκτόπισε τους Ούγγρους, εγκαταστάθηκε στη νότια Ρωσία και κυρίως στις όχθες του ποταμού Δνειπερου, όπου έλεγχε την οικονομική ζωή του Κιέβου και την εμπορική επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη. Όταν οι Βούλγαροι, με αρχηγό τον Συμεών, έκαναν εκστρατεία κατά του Βυζαντίου, οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να στρέψουν τους Πετσενέγκους εναντίον του βουλγαρικού κράτους. Οι τελευταίοι, μετά τη νίκη τους κατά των Βουλγάρων άρχισαν να παρενοχλούν σοβαρά την αυτοκρατορία και οι επιδρομές τους εντάθηκαν μετά τη διάλυση του βουλγαρικού κράτους από το Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο. Το 1053 οι Πετσενέγκοι συνθηκολόγησαν με το Βυζάντιο και ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος τους παραχώρησε χρήματα και μεγάλες εκτάσεις στη βορειοανατολική Βουλγαρία, όπου και εγκαταστάθηκαν. Παρόλα αυτά, οι επιδρομές δεν σταμάτησαν. Στα χρόνια του Αλεξίου Α' Κομνηνού, οι Πετσενέγκοι εκμεταλλεύτηκαν τον πόλεμο Βυζαντίου – Νορμανδών και έκαναν επιδρομές στην περιοχή της Θράκης. Μετά το τέλος του πρώτου Νορμανδικού πολέμου, ο Αλέξιος εκστράτευσε κατά των Πετσενέγκων, ηττήθηκε όμως στη μάχη του Δορύστολου και υποχώρησε το 1091. Στη συνέχεια, τους νίκησε στη Θράκη, με τη βοήθεια των Κομάνων. Το 1122 οι Πετσενέγκοι ξανάρχισαν τις επιδρομές στη Θράκη. Σε μάχη που έγινε στη Βερόνη, σημερινή Στάρα Ζαγορά, νικήθηκαν ολοκληρωτικά από τον Ιωάννη Β' Κομνηνό. Μετά την ήττα τους, εξαφανίστηκαν από το ιστορικό προσκήνιο. - Επιστήμη & Ζωή (χ.χ. 17-18)

³¹ Brehier (1947, 320) – Vasiliev (1970-1971, 472, 475) – Ostrogorsky (1953, 311 κ.ε.) - Καραγιαννόπουλος (1999, 96, 97, 99 κ.ε.)

και μετριοπαθούς πολιτικής πορείας του προκατόχου του. 32 Αυτήν την πολιτική στάση επιθυμούσε να υιοθετήσει και ο Μανουήλ Α'. Όμως, ο αυθορμητισμός και η επιπολαιότητά του σε συνδυασμό με τις απρόσμενες εξελίξεις άλλαξαν τις πολιτικές του πεποιθήσεις.

Ως θιασώτης της Δύσης, διαφοροποίησε το υπάρχον κλίμα της αυλής και πραγματοποίησε εκτεταμένες αλλαγές. Ο νέος τρόπος ζωής στην Κωνσταντινούπολη περιελάμβανε άσκοπες πολυτέλειες, σπάταλες ασωτίες, απολαύσεις, αναψυχή, αθλητικές διοργανώσεις, ενώ παράλληλα εισέβαλλαν στην καθημερινότητα επείσακτες συνήθειες, όπως η οργάνωση άγρας.

Επιπλέον, η φιλοξενία στη Βασιλεύουσα ξένων ηγετών, όπως Γερμανών και Γάλλων βασιλιάδων, του Σουλτάνου του Ικονίου και πολλών Λατίνων πριγκίπων της Ανατολής με αρχηγό τον βασιλιά της Ιερουσαλήμ, είχαν ως βασική προϋπόθεση τη δαπάνη αφόρητων εξόδων εκ μέρους της αυτοκρατορίας για την παροχή των αναγκαίων.

Επίσης, αξιοσημείωτο στοιχείο αποτελεί η εκπροσώπηση των πιο καίριων πολιτικών θέσεων του Βυζαντίου από Δυτικούς άνδρες. Ο Μανουήλ Α' παντρεύτηκε δύο φορές με πριγκίπισσες της Δύσης. Πρώτη του γυναίκα ήταν η Γερμανίδα Bertha von Sulzbach, η οποία μετονομάστηκε αργότερα σε Ειρήνη.³³ Δεύτερη σύζυγός του ήταν η Γαλλίδα Μαρία, γυναίκα με ξεχωριστό κάλλος, κόρη ενός πρίγκιπα της Αντιόχειας. Ο Μανουήλ Α' είχε εκφράσει την επιθυμία να αποκτήσει σύζυγο από τα Σταυροφορικά κράτη. Η άσκηση της εξουσίας του Μανουήλ καθοριζόταν από την υπέρμετρη αγάπη του για τη Δύση και τα δυτικά του φρονήματα, καθώς οραματιζόταν την αποκατάσταση της ενότητας της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, την οποία προσδοκούσε να πραγματοποιήσει με την αρωγή του Πάπα. Με αυτόν τον τρόπο, θα αποστερούσε από τον βασιλιά της Γερμανίας το αυτοκρατορικό στέμμα. Επιθυμούσε διαρκώς να επιτύχει την ένωση με τη Δυτική Καθολική Εκκλησία. Ωστόσο, η πιεστική συμπεριφορά των Λατίνων και η αμέλεια των εσωτερικών υποθέσεων οδήγησαν στη δυσφορία του πλήθους για αλλαγή του πολιτικού σκηνικού.

Στον εξωτερικό τομέα, η πολιτική του Μανουήλ στη Δύση και ιδίως σε ό, τι αφορούσε στους Νορμανδούς απέτυχε παταγωδώς. Μόνο η απόθεση των Βενετών, η υποδούλωση της Σερβίας, η ενσωμάτωση της Δαλματίας και μέρους της Κροατίας στέφθηκαν με πλήρη επιτυχία. Οι νίκες, όμως, αυτές φάνηκαν επουσιώδεις μπροστά

³² Brehier (1947, 327) – Vasiliev (1970-1971, 417) – Ostrogorsky (1953)

³³ Καραγιαννόπουλος (1999, 113, 119, 158)

στις πολιτικές αντιπαλότητες που πυροδότησε η απερίσκεπτη πολιτική του. Συγχρόνως, η βασιλεία του Μανουήλ Α' είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την πανωλεθρία από τους Σελτζούκους Τούρκους στη μάχη του Μυριοκέφαλου (1176), η οποία εδραίωσε την παρουσία των Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία και αποτέλεσε τεράστιο πλήγμα στην ψυχολογία των Βυζαντινών.

Η άσχημη κατάσταση που επικρατούσε στον εξωτερικό τομέα του Βυζαντίου, είχε άμεσο αντίκτυπο και στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας. Οι μεγαλοκτηματίες είχαν αποκτήσει τεράστια ισχύ και είχαν εξελιχθεί σε οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, τους οποίους δεν μπορούσε να τιθασει το κράτος. Αυτό το φαινόμενο έγινε πιο έντονο την περίοδο των διαδόχων του Μανουήλ, ο οποίος αποκαρδιωμένος από τις πολιτικές του προσδοκίες πέθανε το 1180.³⁴

Κάνοντας μια σύντομη αποτίμηση του έργου του, όσο εγκρατείς και γνωστικοί ήταν οι προγενέστεροι αυτοκράτορες (Αλέξιος Α', Ιωάννης Β') τόσο τολμηρός και φιλόδοξος ήταν ο Μανουήλ Α', όπως αποδεικνύεται από τις πράξεις του. Όπως γράφει ο Βασίλειφ (Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας) : << Η παρακμή της Αυτοκρατορίας είχε αρχίσει την εποχή της δυναστείας των Μακεδόνων, μετά τον θάνατο του Βασιλείου Β' του Βουλγαροκτόνου. Οι δύο πρώτοι Κομνηνοί πέτυχαν να επιβραδύνουν την παρακμή, αλλά δεν πέτυχαν να τη σταματήσουν. Η λανθασμένη πολιτική του Μανουήλ οδήγησε και πάλι την αυτοκρατορία στον δρόμο της παρακμής και τη φορά αυτή, της οριστικής κατάπτωσης>>. Ο Ιωάννης Φωκάς, στρατιώτης, ο οποίος ανήκε στον στρατό του Μανουήλ, του απέδωσε τον χαρακτηρισμό << του ένδοξου και κοσμοσωτήριου αυτοκράτορα >>.³⁵ Ειδικότερα , στη Γαλλία, την Ιταλία και τα σταυροφορικά κράτη ο Μανουήλ έμεινε γνωστός ως ο πιο δυνατός κυβερνήτης του κόσμου.³⁶

Διάδοχος του Μανουήλ ήταν ο γιος του Αλέξιος Β' (1180-1183). Ήταν μόλις δώδεκα ετών, όταν πέθανε ο πατέρας του και η μητέρα του ανακηρύχθηκε αντιβασιλέας. Στην ουσία την εξουσία ασκούσε ο Αλέξιος Κομνηνός, ανιψιός του Μανουήλ, άτομο που προκαλούσε αποστροφή στον λαό. Πιο συγκεκριμένα, ο λαός δυσανασχέτησε, γιατί η νέα κυβέρνηση εξαρτιόταν από τους Λατίνους. Η αυτοκράτειρα Μαρία, η οποία αρχικά ήταν πολύ προσφιλής στον λαό, αργότερα απόκτησε το προσωνύμιο << η ξένη >>. Ο Γάλλος ιστορικός Diehl παρομοιάζει τη

³⁴ Καραγιαννόπουλος (1999, 247, 250, 257, 258, 260 - 262 κ.ε.)

³⁵ Harris (2003 / 2014) – Magdalino (2002)

³⁶ Day (1977, 289-290) – Magdalino (2002)

θέση της Μαρίας με εκείνη της Μαρίας Αντουανέτας, η οποία την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης προσφωνούνταν << Αυστριακιά >> από τον λαό.

Τη λαϊκή αυτή απέχθεια εκμεταλλεύτηκε ο εξάδελφος του Μανουήλ Κομνηνού, Ανδρόνικος με σκοπό να ανατρέψει τη Μαρία και τον Αλέξιο και να ανακηρυχθεί συναυτοκράτορας του ανήλικου ανιψιού του (Σεπτέμβριος 1183). Έπειτα από δύο μήνες, δολοφόνησε τον Αλέξιο Β' και απόμεινε μονοκράτορας.³⁷

Ο Ανδρόνικος Α' ήταν ανιψιός του Ιωάννη Β' και εξάδερφος του Μανουήλ Α', όπως προαναφέρθηκε. << Εξόριστος πρίγκιπας >> του 12ου αιώνα, << ο μέλλον Ριχάρδος Γ' της βυζαντινής ιστορίας >> στου οποίου την ψυχή υπήρχε << κάτι το παρόμοιο με ό, τι είχε ο Καίσαρ Βοργίας >>, << Αλκιβιάδης της μέσης βυζαντινής αυτοκρατορίας >>, ο Ανδρόνικος αντιπροσώπευε έναν τέλειο τύπο του Βυζαντινού του 12ου αιώνα, με όλες τις αρετές και όλες τις κακίες >>. Όμορφος, αδύνατος, έξυπνος, γυμνασμένος και γενναίος, μορφωμένος και γοητευτικός, κουφός και ευέξαπτος, όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις, διπρόσωπος και επίορκος, δολοπλόκος και μηχανορράφος, ο Ανδρόνικος σύμφωνα με τον Diehl, αφού ήταν οξύνους εκ γεννητής, είχε τη δυνατότητα να λυτρώσει και να αναδιοργανώσει την υπό κατάρρευση βυζαντινή αυτοκρατορία, αν διέθετε κάποιους ηθικούς φραγμούς. Ένας άλλος ιστορικός, ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει γι' αυτόν ότι << ποιος γεννήθηκε από τέτοια δυνατή πέτρα ή μια καρδιά σφυρηλατημένη σε τέτοιο αμόνι που να μην μπορεί να μαλακώσει από τα δάκρυα του Ανδρόνικου ή να μη συγκινηθεί από την πανουργία των λόγων του που πήγαζαν σαν μια σκοτεινή πηγή >>. Ο ίδιος αντιπαραβάλλει τον Ανδρόνικο με τον << πολύμορφο Πρωτέα >>.

Αρχικά, ο Ανδρόνικος έθεσε σε προτεραιότητα δύο ζητήματα μείζονος σημασίας, τα οποία ταλάνιζαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία : α) τους μεγαλογαιοκτήμονες και β) τη διαφθορά στο δημόσιο. Τη διαφθορά των υπαλλήλων την καταπολέμησε με πολύ αυστηρά μέτρα : << Ή θα παύσετε να αδικείτε ή θα παύσετε να ζείτε, γιατί εγώ δεν πρόκειται να ανεχθώ να εξακολουθήσει να ζει όποιος αδικεί >>. Η καταδυνάστευση και η κακομεταχείριση των πολιτών από έκνομες φορολογικές επιβαρύνσεις οδήγησε σταδιακά στην οικονομική ανάκαμψη της αυτοκρατορίας : << μέσα σε λίγο χρόνο, οι περισσότερες πόλεις ξαναζωντάνεψαν και βρήκαν την παλιά τους ευδαιμονία >>, περιγράφει ο Νικήτας Χωνιάτης.³⁸

³⁷ Brehier (1947, 343) – Vasiliev (1970-1971, 432) - Ostrogorsky (1953, 326) – Καραγιαννόπουλος (1999, 265, 270, 272 κ.ε.)

³⁸ Χωνιάτης (1975, 330.73)

Ο αγώνας του Ανδρόνικου εναντίον των μεγαλοκτηματιών και της διαφθοράς της δημόσιας διοίκησης είχε ορατά αποτελέσματα. Όμως, η κατάχρηση της εξουσίας και η ανεπιείκεια που επέδειξε, τον έκαναν λαομίσητο και είχαν ως επακόλουθο την εκθρόνιση και το φρικτό του τέλος. 39 Υπέστη αποτρόπαια βασανιστήρια και ανάρμοστες συμπεριφορές, τα οποία διαχειρίστηκε με υπεράνθρωπη τόλμη. Στη διάρκεια των μαρτυριών του έλεγε αρκετά συχνά << Κύριε, ελέησέ με ! Γιατί σπάζεις ένα μωλοπισμένο καλάμι ; >>

Η λαϊκή αντίδραση κατά του Ανδρόνικου καταστάληκε. Όμως, το έναυσμα στον στρατηγό Ισαάκιο Κομνηνό, ανιψιό του Μανουήλ Α' να κυριεύσει την Κύπρο, όπου την ονόμασε ανεξάρτητο κράτος, του χάρισε τον τίτλο του αυτοκράτορα, με αποτέλεσμα να κόψει νομίσματα με το όνομά του. Το νησί αποκόπηκε από τη βυζαντινή αυτοκρατορία και έκτοτε βρίσκεται έξω από τα όρια της ελληνικής επικράτειας (1183).⁴⁰

Συμπερασματικά, ο Ανδρόνικος ο Α' ήταν ο τελευταίος αυτοκράτορας της δυναστείας των Κομνηνών. Ήταν εύστροφος, άξιος ηγέτης, αλλά συγχρόνως επιπόλαιος και βάρβαρος. Μείωσε τους φόρους, βελτίωσε την ποιότητα ζωής των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ελάττωσε τις κρατικές δαπάνες και καλυτέρευσε τον τρόπο οργάνωσης της διοίκησης. Είχε όλα τα χαρίσματα να παραμείνει στην ιστορία ως ο καλύτερος αυτοκράτορας της δυναστείας των Κομνηνών, κάτι που του στέρησαν δύο στοιχεία του χαρακτήρα του : η απουσία σωφροσύνης - μέτρου και ηθικών αναστολών. Παράλληλα, υπήρξε αμελής στην απόκρουση των εχθρών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως οι Ούγγροι, οι Σέρβοι και τέλος οι Νορμανδοί, οι οποίοι κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη (25 Αυγούστου 1185) και διέπραξαν πολλές λεηλασίες στον δρόμο τους προς τη Βασιλεύουσα, την οποία και θα κατακτούσαν αν ο Ανδρόνικος δεν ανατρεπόταν από τον θρόνο.

Στην καθαίρεση του Ανδρόνικου είχε διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο η οικογένεια των Αγγέλων. Η λαϊκή κινητοποίηση ενάντια στον Ανδρόνικο προκάλεσε το 1185 επανάσταση, η οποία είχε ως επακόλουθο την αναρρίχηση στον αυτοκρατορικό θρόνο του Ισαάκιου Β' Άγγελου (1185-1195). Ο καινούριος αυτοκράτορας απαγόρευσε τον ενταφιασμό του διαμελισμένου Ανδρόνικου εξαιτίας του πολιτικού και κοινωνικού

³⁹ Καραγιαννόπουλος (1999, 273, 275 κ.ε.)

⁴⁰ Brehier (1947, 347) – Vasiliev (1970-1971, 437) – Ostrogorsky (1953, 329) – Καραγιαννόπουλος (1999, 276 κ.ε.)

του μένους που υπήρχε. Με αυτό το τραγικό συμβάν, τελείωσε άδοξα η τελευταία ένδοξη δυναστεία του βυζαντινού κράτους.

3. ΤΟ ΠΟΡΤΡΕΤΟ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑΣ

Η Άννα Κομνηνή ήταν η μεγαλύτερη κόρη του Αλεξίου Α' Κομνηνού, αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης (1081-1118) και της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας. Γεννήθηκε στις 2 Δεκεμβρίου του 1083 στην Πορφύρα του Ιερού Παλατιού της Πόλης, η οποία χρησίμευε ως αίθουσα τοκετού για τις αυτοκράτειρες. Εκεί, γεννιούνταν οι νόμιμοι απόγονοι της βασιλικής οικογένειας και γι'αυτόν τον λόγο ονομάζονταν << πορφυρογέννητοι >>.41

Από την πιο μικρή ηλικία, την αρραβόνιασαν με τον Κωνσταντίνο Δούκα, γιο του εκθρονισμένου Μιχαήλ Ζ'. Εκείνος, ήταν εννέα χρόνια μεγαλύτερός της. Ένα γλυκό, ξανθό αγόρι με όμορφα μάτια που << έλαμπαν κάτω από τα φρύδια του σαν πολύτιμο πετράδι μέσα στο χρυσάφι >> και << η ομορφιά του φαινόταν να είναι ουράνια και όχι γήινη >>, όπως επισημαίνει η ίδια. Ωστόσο, ο άτυχος νέος πέθανε πρόωρα σε ηλικία μόλις είκοσι χρονών, πριν ακόμα παντρευτούν με την Άννα. Στη συνέχεια, σε ηλικία 14 χρονών η Άννα παντρεύτηκε τον Νικηφόρο Βρυέννιο.

Στην προσπάθειά της να αναρριχηθεί στην εξουσία σχεδίασε συνωμοσία42 με τη βοήθεια της μητέρας της για να αναδειχθεί ο σύζυγός της ως νόμιμος διάδοχος του θρόνου, αντί του αδερφού της, Ιωάννη που όρισε ο πατέρας της, αλλά το εγχείρημα απέτυχε. Όταν το πληροφορήθηκε αυτό ο αδερφός της, έπαψε να την εμπιστεύεται κι έτσι αποφάσισε να της δημεύσει προσωρινά43 την περιουσία. Τελικά, τη συγχώρεσε και υπακούοντας στην νουθεσία του πρωθυπουργού του, του μεγάλου δομέστικου Αξούχ, της έδωσε πίσω το σύνολο των υλικών αγαθών που της αντιστοιχούσαν. Αυτή η κίνηση αποτέλεσε μια έντονη προσβολή της αξιοπρέπειας της επαιρόμενης

⁴¹ Πορφυρογέννητος = Μεσαιωνικός τίτλος που αποδιδόταν σε βασιλόπαιδες του Βυζαντίου, οι οποίοι είχαν γεννηθεί στην αίθουσα της Πορφύρας του παλατιού. Πορφύρα = Βαθυκόκκινη χρωστική ουσία, ένδυμα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων. Μπαμπινιώτης (2010, 1142)

⁴² Ζωναράς, Ι. XVIII 26,28 – Χων, Ικ. 11, 57-85

⁴³ Παναγιώτου (2008)

πριγκίπισσας, έναν ύστατο εξευτελισμό. Με αυτήν του την πράξη, ο αδερφός της Ιωάννης ήθελε να τονίσει τη μεγαλοκαρδία του και τους δεσμούς αίματος που τους συνδέουν, οι οποίοι είναι πιο δυνατοί πέρα από κάθε προσωπική διαμάχη ή οικογενειακή ρήξη, αποδεικνύοντας πόσο ανώριμα και ζηλόφθονα έπραξε η ίδια. Έτσι, η Άννα και η μητέρα της αναγκάζονται να διάγουν τον βίο τους σε έναν περιορισμό ήπιας μορφής 44 / αποσύρονται 45 έπειτα από αυτές τις πολιτικές εξελίξεις στη μονή της Θεοτόκου Κεχαριτωμένης στην Κωνσταντινούπολη, την οποία είχε ιδρύσει η ίδια η Ειρήνη μεταξύ του 1107 και 1118 μ.Χ.⁴⁶, όπως προκύπτει από το τυπικό της μονής.

Δεν ακολούθησε τον μοναχισμό, ωστόσο αξίζει να επισημανθεί ότι εκεί ασχολήθηκε με την εκπόνηση ιστορικών κυρίως έργων. Αξιοποίησε στο έπακρο όλη τη λόγια παιδεία που διέθετε και συνέγραψε μετά τον θάνατο του συζύγου της, Νικηφόρου Βρυεννίου, το έργο που την στιγμάτισε συγγραφικά και την καθιέρωσε διαχρονικά, << την Αλεξιάδα >>. Πρόκειται για το πιο σημαντικό συγγραφικό της επίτευγμα, καθώς είναι γραμμένο σε αρχαϊζούσα διάλεκτο και διακρίνεται σε δεκαπέντε βιβλία. Με αυτό το έργο, ήθελε να καταγράψει την πολεμική δράση του πατέρα της από το 1069 μέχρι τον θάνατό του, το 1118 και να διασφαλίσει την υστεροφημία του στους απογόνους του.

Είχε τους καλύτερους δασκάλους και έλαβε μια λαμπρή μόρφωση στη Ρητορική, την Ιστορία, τη Φιλολογία, την Ιατρική, τη Γεωγραφία, τη Μυθολογία, ακόμα και τη Φιλοσοφία. Γνώριζε τους μεγαλύτερους ποιητές της αρχαιότητας, όπως τον Όμηρο και τους λυρικούς (Αλκμάν, Ανακρέων, Αρίων, Αρχίλοχο, Βακχυλίδη, Θέογνη τον Μεγαρέυ, Ξενοφάνη, Ορφέα, Πίνδαρο, Σαπφώ, Σιμωνίδη τον Κείο κ.ά.), τους τραγικούς (Αισχύλο, Αντιφών, Αρίσταρχο, Εμπεδοκλή, Ευριπίδη, Όμηρο τον Βυζάντιο, Σοφοκλή κ.ά.), τον Αριστοφάνη, τους ιστορικούς (Θουκυδίδη και Πολύβιο) και τους ρήτορες (Αριστοτέλη και Πλάτωνα). Τα μαθήματα της τετρακτύος 47 (η γεωμετρία, η αριθμητική, η αστρονομία και η μουσική) τής ήταν εξίσου γνώριμα. Το εύρος της μόρφωσής της φαίνεται από το γεγονός ότι γνώριζε και τη λατινική γλώσσα, στοιχείο εξαιρετικά σπάνιο για εκείνη την εποχή. Επιπλέον, οι ειδωλόλατρες

⁴⁴ Rosenquist (2008, 181)

⁴⁵ Shahan (1907) <http://www.newadvent.org/cathen/01531a.htm> (τελευταία πρόσβαση : 18.05.2019). - Επιστήμη & Ζωή

⁴⁶ Κηπουρός (2011) <http://istoriaadfontes.wordpress.com>. – Παναγιώτου (2008)

⁴⁷ Cacouros (1998, 1374-1384) – Mergiali (1996)

θεοί, αλλά και οι αρχαιοελληνικοί μύθοι αποτελούσαν ένα οικείο περιβάλλον για την ίδια.

Εκτός από τις πολύπλευρες και σφαιρικές της γνώσεις, ήταν ένα σοφό, δραστήριο και χαρισματικό άτομο που διαρκώς φρόντιζε να εξελίσσεται. Δηλαδή, δεν αρκέστηκε σε μια σύντομη και υποτυπώδη εκπαίδευση που παρεχόταν στις αντίστοιχες Βυζαντινές. Οι κριτικοί της αναγνώρισαν τον υπέρμετρο ζήλο που έτρεφε για τα γράμματα, τον αττικό τρόπο γραφής, την αρχαιομάθειά της, αλλά και την ευφυΐα της. Ήταν επίσης πολύ ενημερωμένη γύρω από τα θρησκευτικά θέματα και είχε διεισδύσει στη μελέτη των ιερών βιβλίων. Ασχολήθηκε με τις επιστήμες, αλλά όχι με το υπερφυσικό και την αστρολογία. Ήταν ευλαβής, αλλά την κούραζαν οι θεολογικές συζητήσεις με την πολυλογία και τις ατελείωτες λεπτομέρειες. << Πάνω απ' όλα την τραβούσε η ιστορία με τη σοβαρότητα και την αυστηρότητά της και με το μέγεθος των καθηκόντων που επιβάλλονται στον ιστορικό >>.48

Η ηθική εκπαίδευση της Άννας ήταν εξίσου επιμελημένη με την πνευματική. Ανατράφηκε σε ένα περιβάλλον με πολλή στοργή και αγάπη από τη μητέρα της, την αυτοκράτειρα Ειρήνην Δούκαινα, τη μέλλουσα πεθερά της, τη βασίλισσα Μαρία της Αλανίας και από την αυστηρή γιαγιά της, Άννα Δαλασσηνή (μητέρα του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού). Θαύμαζε πολύ την οικογένειά της και κυρίως τη μητέρα της, τον πατέρα της και τη γιαγιά της, καθώς αντλούσε δύναμη από αυτούς. Ακολούθησε ενάρετη ζωή και είχε πλήρη συναίσθηση της υψηλής καταγωγής και πνευματικού επιπέδου της, στοιχεία που συνάδουν με το φιλόδοξο προφίλ που στη συνέχεια υιοθέτησε. Αναμφίβολα, ήταν μια από τις πιο αξιόλογες πριγκίπισσες, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μορφή, καθώς στο πολύπλοκο Βυζάντιο, όπου έζησε, αποτέλεσε μια έντονη προσωπικότητα με πολιτικό και μορφωτικό κύρος, στοιχεία αρκετά δυσεύρετα για τα γυναικεία πρότυπα της εποχής.

Πέθανε το 1153 – 1154 49 σε ηλικία περίπου 70 χρονών. Τάφηκε κοντά στον πατέρα της στη μονή Παμμακάριστου. Ο θάνατός της έδωσε το έναυσμα στον ρήτορα Γεώργιο Τορνίκη να περιγράψει πώς η ίδια παρά τις αντιρρήσεις των γονιών της, αφοσιώθηκε στη μελέτη των λόγιων κειμένων. Στόχος του Τορνίκη ήταν να επαινέσει με το έργο του τη βυζαντινή πριγκίπισσα τόσο για την εξωτερική της εμφάνιση, όσο και για τον δυναμικό της χαρακτήρα. Ειδικότερα, από τα διάφορα στοιχεία που μπορεί να συλλέξει κάποιος η εικόνα που σχηματίζεται για τη βυζαντινή πριγκίπισσα

⁴⁸ Diehl (2010)

⁴⁹ Παναγιώτου (2008)

φαίνεται να είναι η εξής. Ήταν μετρίου αναστήματος, πολύ μελαχρινή με όμορφα, λαμπερά και γεμάτα πυγμή μάτια, όπως ο πατέρας της. Ήταν σοβαρή, ευφυής, βιβλιοφάγος και πολύ περήφανη για την καταγωγή και την παιδεία της. Είχε αυτογνωσία, έφεση στη συγγραφή και γενικά ένα ανήσυχο πνεύμα που διαρκώς αναζητούσε την κατάκτηση της κορυφής και διψούσε για εξουσία. Οι προσωπικές της προσδοκίες για πολιτική καταξίωση, της κατέκλυσαν τη μισή ζωή. Η φιλολογία ήταν το φυσικό της καταφύγιο, όχι όμως πάντα, γιατί ως θνητή δοκιμάστηκε και αυτή από κάποιες ατυχίες και δυσάρεστα γεγονότα που τραυμάτισαν την ψυχή της. Ήταν μια γνήσια πριγκίπισσα από κούνια και η αφθονία και η χλιδή γύρω από την οποία έζησε ενδυνάμωσαν τις φυσικές της τάσεις για κυριαρχία στον βυζαντινό κόσμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ ΚΟΜΝΗΝΗΣ

Το να γράψει μια γυναίκα ιστορία στην Κωνσταντινούπολη του Μεσαίωνα ήταν ένα απαιτητικό και δύσκολο εγχείρημα. Η γυναίκα ακόμα και των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων ασφυκτιούσε, όπως φαίνεται και από τις γυναίκες που ακολούθησαν της εποχής της Κομνηνής. Για παράδειγμα, η Ειρήνη Χούμναινα, η οποία αποτελούσε μέρος της αυτοκρατορικής αυλής, καθώς ήταν η νύφη του Ανδρόνικου Β' αποδεικνύεται ανορθόγραφη και απολογείται εκ των προτέρων για τα σφάλματα που συναντά κανείς, διαβάζοντας την αλληλογραφία της. Η εικόνα της Άννας Κομνηνής, μιας γυναίκας άκρως πεπαιδευμένης και παθιασμένης με ό,τι καταπιανόταν αποτελεί μια λαμπρή εξαίρεση. Το γεγονός ότι ξεφεύγει από τη συνηθισμένη νοοτροπία των γυναικών που ήταν απόλυτα συμφιλωμένες με μια τυπική εκπαίδευση, αναντίρρητα οφείλεται στην κλίση και τις δεξιότητές της τόσο στις τέχνες όσο και στα γράμματα. Η φωτεινή εξαίρεση, λοιπόν, της Άννας Κομνηνής, μιας γυναίκας του 11ου -12ου

αιώνα, μορφωμένης με αριστοκρατική καταγωγή δεν θα πρέπει να παρουσιάζεται απλώς σαν μια συγγραφέας, αλλά κυρίως σαν μια προσωπικότητα που ενθάρρυνε τη Λογοτεχνία και στην οποία η Λογοτεχνία βρήκε τον προορισμό της.⁵⁰

Η << Αλεξιάδα >>, το ιστορικό έργο, το οποίο την ανέδειξε ανάμεσα στους ιστορικούς του 12ου αιώνα και έκανε τους αντίστοιχους συναδέλφους της να μοιάζουν άσημοι μπροστά της είναι ένας έπαινος⁵¹ στον οποίο αφηγείται γραπτώς τις αναμνήσεις της από τα πολεμικά κατορθώματα του πατέρα της, Αλέξιου Α' Κομνηνού και έχει έντονο αυτοβιογραφικό περιεχόμενο. Στη συγγραφή του συγκεκριμένου έργου επιδόθηκε κατά την διάρκεια που βρισκόταν μαζί με τη μητέρα της, Ειρήνη Δούκαινα στη μονή της Κεχαριτωμένης στην Κωνσταντινούπολη, απομακρυσμένη από το αυτοκρατορικό περιβάλλον, ως ένδειξη τιμωρίας για τη συνενοχή της στη συνωμοσία εναντίον του αδελφού της, Ιωάννη Β' Κομνηνού και μελλοντικού διαδόχου του θρόνου. Στον πρόλογο του έργου της παραδέχεται, ότι η Αλεξιάδα αποτελεί τη συνέχεια του έργου του συζύγου της, Νικηφόρου Βρυέννιου << Ύλη Ιστορίας >>, το οποίο έμεινε ανολοκλήρωτο εξαιτίας του αιφνίδιου θανάτου του. Η Αλεξιάδα απαρτίζεται από δεκαπέντε βιβλία στο σύνολό της.

Πηγές της έμπνευσής της, αλλά και της άντλησης των πληροφοριών που μας μεταφέρει αποτελούν τα έργα του Μιχαήλ Ψελλού, του Μιχαήλ Ατταλειάτη, του Ιωάννη Σκυλίτζη και του συζύγου της, Νικηφόρου Βρυέννιου, όπως προαναφέρθηκε. Διαβάζοντας κανείς την Αλεξιάδα, αντιλαμβάνεται αμέσως τη λατρεία και τον θαυμασμό που έτρεφε η νεαρή πριγκίπισσα για τον γενναίο πολεμιστή της οικογένειας, που δεν ήταν άλλος από τον πατέρα της, Αλέξιο Α' Κομνηνό. Συνεπώς, το έργο της διακρίνεται για τη μεροληψία και τον υποκειμενικό του χαρακτήρα, καθώς αποσιωπά τα μειονεκτήματα και τις λανθασμένες του επιλογές στο πεδίο της μάχης, ενώ παράλληλα εγκωμιάζονται οι αρετές και οι στρατιωτικές του επιτυχίες.

Επιπρόσθετα, η υπεροχή της ίδιας ως μιας ιστορικού πολύ ανώτερου επιπέδου των προκατόχων της έγκειται στο γεγονός πως ήταν η μοναδική γυναίκα σε όλη την διάρκεια της μακροχρόνιας βυζαντινής αυτοκρατορίας, η οποία τόλμησε να ασχοληθεί εκτενώς και να εκπονήσει ένα ιστορικό έργο αντάξιο του υψηλού πνευματικού υπόβαθρου που διέθετε. Χρησιμοποιεί την καθαρή αττική διάλεκτο, στοιχείο που γίνεται εύκολα αντιληπτό από τα αποσπάσματα της αρχαίας ελληνικής

⁵⁰ Garland (1994, 19-39 / 261-313)

⁵¹ << Ο βασιλεύς Αλέξιος και εμός πατήρ καί πρό του των σκήπτρων επιληφθαι της βασιλείας μέγα όφελος τη βασιλεία Ρωμαίων γεγένηται >> - Κομνηνή, Α. Αλεξιάς Α'.

γραμματείας και ιδίως των ομηρικών επών, τα οποία αφθονούν στο κείμενό της. Ταυτόχρονα, η Αλεξιάδα βρίθει γνώσεων γύρω από πολιτικά, στρατιωτικά, κοινωνικά, οικονομικά και θεολογικά θέματα. Αυτό είναι ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο, στο οποίο αξίζει να εστιάσουμε για να κατανοήσουμε ακόμα περισσότερο την πολυδιάστατη Βυζαντινή πριγκίπισσα και το έργο της.

Μάλιστα, μερικοί ερευνητές εξέφρασαν τις αμφιβολίες τους για την πατρότητα του συγκεκριμένου έργου, δηλαδή αν η Άννα Κομνηνή υπήρξε η γνήσια συγγραφέας. Αυτά τα ερωτήματα προέκυψαν από τις λεπτομερείς αφηγήσεις των μαχών, αλλά και τις διεξοδικές αναλύσεις των στρατιωτικών συμβάντων που διαβάζει κανείς κατά την ανάγνωση της Αλεξιάδας. Πράγματι, είναι άκρως εντυπωσιακό, πώς μια γυναίκα εκείνης της εποχής, να αρεσκόταν στην περιγραφή των πολεμικών γεγονότων και των αιματηρών συγκρούσεων. Ακόμα, απορίες γεννήθηκαν και γύρω από ποιο βαθμό μια γυναίκα, όσο μορφωμένη κι αν ήταν, αν θα μπορούσε να καταγράψει με ακρίβεια περιστατικά που αφορούσαν κατεξοχήν τους άνδρες, αφού η στρατιωτική ορολογία είναι περίπλοκη και άγνωστη πολλές φορές σε μια γυναίκα. Όλα αυτά αποδεικνύουν το σθένος της, το πείσμα, την υπομονή, αλλά και την πολύπλευρη μόρφωσή της.

Για όλα, όμως, αυτά υπάρχει μια πιο εμπειριστατωμένη απάντηση. Η λογοτεχνική μορφή που επέλεξε η συγγραφέας συνάδει με τη στρατιωτική θεματολογία, καθώς η Αλεξιάδα κατατάσσεται στα επικά έργα, σε μια μη έμμετρη μακρόπνοη σύνθεση που εξυμνεί τα κατορθώματα του Αλέξιου Α' Κομνηνού ορμώμενη από τα ομηρικά έπη, αρχικά από την Ιλιάδα και δευτερευόντως από την Οδύσσεια. Θα μπορούσε κάλλιστα κάποιος να συσχετίσει την Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής με την Ιλιάδα και την Οδύσσεια του Ομήρου, μιας και ο τελευταίος ήταν ένας από τους δημιουργούς που την επηρέασαν βαθιά. Και τα τρία έργα φέρουν τον τίτλο τους από τον ομώνυμο ήρωα ή την τοποθεσία, όπου διαδραματίστηκαν τα επεισόδια που περιγράφονται. Ειδικότερα, το όνομα της Αλεξιάδας προήλθε από τον κεντρικό της ήρωα, τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό, πατέρα της Άννας και του Ιωάννη Β'. Κατά πλήρη αντιστοιχία, το όνομα της Ιλιάδας προέκυψε από το μέρος, Ίλιον ή Τροία, όπου εκτυλίχθηκαν τα πολεμικά γεγονότα του δέκατου και τελευταίου χρόνου της πολιορκίας του από τους Έλληνες, Αχαιούς, Αργείους ή Δαναούς, όπως αναφέρονται στο έπος. Τέλος, και το όνομα της Οδύσσειας προήλθε από τον περιπετειώδη νόστο του ήρωα του Τρωικού Πολέμου και βασιλιά της Ιθάκης, Οδυσσέα, ο οποίος αποτελεί τον βασικό ήρωα του έπους. Επιπλέον, δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κάποιος, ότι η Άννα Κομνηνή ταυτίζει τον πατέρα της, Αλέξιο Α' με τους ήρωες των επών του

Ομήρου. Πιο συγκεκριμένα, όλοι τους αποτέλεσαν υπόδειγμα ήθους, γενναιοψυχίας και πολιτικής ευστροφίας, ενώ συνάμα ξεχώρισαν για την πολεμική τους δράση, κατορθώνοντας αρκετά συχνά το ακατόρθωτο με τη βοήθεια πάντα του Θεού.

Το γεγονός, λοιπόν, ότι καταγράφει πιστά όσα συνέβησαν στον χώρο του στρατού ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την εκπλήρωση των ιστορικών της στόχων και είτε ανταποκρινόταν στα πνευματικά της ενδιαφέροντα είτε όχι δεν μας αφορά, καθώς το αποτέλεσμα είναι εξαιρετικό και δικαιώνει πλήρως τις συγγραφικές της προσδοκίες. Θα μπορούσε, βέβαια, να χρησιμοποιήσει μια λογοτεχνική φόρμα πιο κοντά στα γυναικεία πρότυπα. Ωστόσο, βρισκόταν σε μια τόσο προνομακική θέση όσο καμία άλλη Βυζαντινή ιστορικός που δεν γινόταν, να μην αδράξει αυτήν την ευκαιρία. Η αριστοκρατική καταγωγή της, της εξασφάλιζε την πρόσβαση σε πληροφοριοδότες από το πεδίο των μαχών, αλλά και σε πολύτιμο αρχαιολογικό υλικό από βιβλιοθήκες, μοναστηριακούς κύκλους ή κρατικά όργανα του αυλικού περιβάλλοντος. Ωστόσο, η έλλειψη της συγγραφικής της εμπειρίας πήρε τη θέση του βιοματικού χαρακτήρα και δεν αποτέλεσε εμπόδιο, έτσι ώστε να βγει ένα άρτιο συγγραφικό αποτέλεσμα.

Αναμφίβολα, η Αλεξιάδα χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία, παραστατικότητα και έναν πολύ προσωπικό τόνο. Επιπλέον, αποτελεί μια ιστορική πηγή ανεκτίμητης αξίας, επειδή περιγράφει τα γεγονότα της Α' Σταυροφορίας (1096 - 1099) από μία πολύ διαφορετική οπτική γωνία συγκριτικά με τους Δυτικούς ιστορικούς. Παρόλο που η Άννα δεν είναι αντικειμενική απέναντι στον πατέρα της, Αλέξιο Α', το κείμενο προσφέρει πολλές πληροφορίες για την περίοδο της άσκησης της αυτοκρατορικής εξουσίας από τον ίδιο. Συγχρόνως, η σκιαγράφηση των προσώπων υποδηλώνει την οξυδέρκεια και την συγγραφική της ευλυγισία. Η ετοιμότητα του πνεύματός της αποκαλύπτεται από τη ζωντανή και δραματική περιγραφή στα πεδία των μαχών, δημιουργώντας μια έντονη θεατρικότητα μέσα στο κείμενό της. Η πνευματική της, όμως, ευκινησία και η σφαιρική της μόρφωση φαίνονται και από την αναλυτική καταγραφή των μηχανών που δείχνουν μια έφεση στις θετικές επιστήμες, σπάνια για τις γυναίκες της εποχής ανεξαρτήτως καταγωγής.

Σε γενικές γραμμές, η Αλεξιάδα αποτελεί μια έγκυρη ιστορική αφήγηση, αφού με τα έργα του Ιωάννη Ζωναρά, του Μιχαήλ Ψελλού, του Προκοπίου, του Νικίτα Χωνιάτη και των υπολοίπων συγγραφέων του αιώνα κατέχει μια σπουδαία θέση μεταξύ των έργων της βυζαντινής ιστοριογραφίας. Θερμοί υποστηρικτές της Άννας Κομνηνής και του έργου της Αλεξιάδας, υπήρξαν ο Alexander Vasiliev, ο οποίος επισημαίνει ότι πρόκειται για << ένα έργο εξαιρετικά σημαντικό από ιστορικής

απόψεως >>, ο Georg Ostrogorsky, ο οποίος αποκαλεί την Αλεξιάδα << ιστορική πηγή υψίστης σημασίας >>, ο Steven Runciman, ο οποίος αναφέρει ότι << οι σύγχρονοι ιστορικοί παραείναι πρόθυμοι να μειώσουν το έργο της>> και τέλος ο Karl Krumbacher, ο οποίος διατυπώνει ότι << οι αναμνήσεις της παραμένουν ένα από τα πιο έξοχα έργα της μεσαιωνικής ελληνικής ιστοριογραφίας >>.

Ειδικότερα, στο πρώτο βιβλίο παρουσιάζεται ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνηνός σε εφηβική ηλικία, μόλις δεκατεσσάρων ετών, κοντά στον αυτοκράτορα Ρωμανό Διογένη (1030 – 1072). Εκεί, η Άννα καταγράφει τις ενέργειες του Αλεξίου δίπλα στον Νικηφόρο Βοτανειάτη (1002 – 1081), τη στιγμή που στη Δύση κάνει αισθητή την παρουσία του ο Ροβέρτος Γυισκάρδος (1020 – 1085). Στο δεύτερο βιβλίο, η Άννα περιγράφει τις πολιτικές εξελίξεις που αφορούν στην εκούσια εγκατάλειψη του αυτοκρατορικού αξιώματος από τον Νικηφόρο Βοτανειάτη και στην αναγόρευση στον θρόνο του Αλεξίου Α' Κομνηνού. Το τρίτο βιβλίο, μιλά για την Άννα Δαλασσηνή (1025 – 1105), μητέρα του Αλεξίου Α' και γιαγιά της Άννας Κομνηνής, μια σιδηρά κυρία της δυναστείας των Κομνηνών και ηγετική προσωπικότητα, καθώς ο γιος της Αλέξιος Α' ανέθεσε στην ίδια τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας όσο εκείνος έλειπε σε εκστρατεία για την αντιμετώπιση του κινδύνου των Νορμανδών (1081). Έτσι, η ίδια ακόμα και μετά την επιστροφή του Αλεξίου συγκυβέρνησε μαζί του για τουλάχιστον είκοσι χρόνια. Εδώ, επίσης, αναφέρονται τα πολιτικά μέτρα που πάρθηκαν απέναντι στις εξωτερικές απειλές των Νορμανδών και των Σελτζούκων.

Στο τέταρτο βιβλίο, η Άννα αφηγείται τον αποκλεισμό του Δυρραχίου από τις πολεμικές δυνάμεις των Νορμανδών με σκοπό την κατάληψή του, τη συνεργασία Βυζαντινών και Βενετών, τη στρατιωτική αποτυχία των Βυζαντινών και τέλος τη σωτηρία του Αλεξίου Α' Κομνηνού την τελευταία στιγμή. Στα δύο επόμενα βιβλία, το πέμπτο και το έκτο αποτυπώνονται όσα συνέβησαν ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Νορμανδούς, ενώ παράλληλα γίνεται εκτενής αναφορά στην εκποίηση της εκκλησιαστικής περιουσίας από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' για να ενισχυθεί οικονομικά το κράτος προκειμένου να ανταπεξέλθει στις μακροχρόνιες πολεμικές εκστρατείες, στη σύμπραξη με τους Βενετούς, στον θάνατο του Ροβέρτου Γυισκάρδου και τέλος στη φιλονικία μεταξύ του Αλεξίου Α' Κομνηνού και του Ιωάννη Ιταλού γύρω από χριστολογικά ζητήματα.

Στο έβδομο βιβλίο, η συγγραφέας μάς πληροφορεί για τις πολεμικές συγκρούσεις ενάντια στους Πατζινάκους, την πολεμική αναμέτρηση στη Δρίστρα και τη συμπλοκή με τον εμίρη Τζαχά στη Μικρά Ασία. Στο όγδοο βιβλίο, περιέχονται τα γεγονότα από

τη στρατιωτική επιτυχία ενάντια στους Πατζινάκους, η οποία δε θα είχε επιτευχθεί χωρίς την αρωγή των Κουμάνων, ενώ ταυτόχρονα αναφέρονται ποικίλα περιστατικά από τις εσωτερικές υποθέσεις της αυτοκρατορίας. Στο ένατο βιβλίο, η Άννα πραγματεύεται την κατάκτηση της Μυτιλήνης, την κατάπνιξη των εξεγέρσεων στα νησιά της Κρήτης και της Κύπρου, την υποδούλωση των Δαλματικών ακτών στον Αλέξιο Α' Κομνηνό και τη φυλάκιση ενός διεκδικητή του αυτοκρατορικού θρόνου, ο οποίος εμφανιζόταν δήθεν ως απόγονος του Ρωμανού Διογένη.

Στο δέκατο βιβλίο, η Άννα μας ενημερώνει για τα γεγονότα της Α' Σταυροφορίας (1096 - 1099), τον ερχομό των Νορμανδών και Φράγκων στρατιωτών του ιππικού, την επίβλεψη του βυζαντινού στρατού στη Νικομήδεια από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και τις πολεμικές συρράξεις εναντίον των Κουμάνων. Στο ενδέκατο βιβλίο, μας παρέχεται πλούσιο υλικό από την κυρίευση της Νίκαιας, της Αντιόχειας και της Ιερουσαλήμ από τους Φράγκους, τις πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τον Βοημούνδο Α' της Αντιόχειας (1054 – 1111), τη ναυμαχία του βυζαντινού στόλου εναντίον του στόλου της Πίζας (1099 ή 1100), τον αποκλεισμό της Λαοδικείας από στρατιωτικές δυνάμεις με στόχο την κατάληψή της (1176) και τέλος την επίσκεψη του Βοημούνδου Α' στην Κέρκυρα από την Αντιόχεια. Στο δωδέκατο βιβλίο, η Άννα διηγείται τις μάχες ανάμεσα στον Αλέξιο Α', τον Βοημούνδο Α' της Αντιόχειας και τον Τανγκρέδο, ενώ συγχρόνως αφηγείται τις μηχανορραφίες του Γρηγορίου Ταρωνίτη και του Ανεμά στην Τραπεζούντα.

Στο δέκατο τρίτο βιβλίο, η συγγραφέας μιλά για την πλεκτάνη του Ααρών στην Κωνσταντινούπολη και την κατάπαυσή της, την τελευταία εχθροπραξία μεταξύ του Αλεξίου Α' Κομνηνού και του Βοημούνδου Α' της Αντιόχειας στο Δυρράχιο, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη στρατιωτική αποτυχία των Νορμανδών και τη συνθηκολόγηση ειρήνης. Στο δέκατο τέταρτο βιβλίο, η Άννα επεξεργάζεται τις πολεμικές επιχειρήσεις του πατέρα της, Αλεξίου Α' ενάντια στους Φράγκους, τους Κουμάνους και τους υπόλοιπους εχθρούς της αυτοκρατορίας, την εξασθένιση της υγείας του από την ουρική αρθρίτιδα ή την κοινώς λεγόμενη ποδάγρα και τέλος τη μεταβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων αρκετών Παυλικιανών σε Ορθοδόξων. Στο τελευταίο βιβλίο, το δέκατο πέμπτο, η συγγραφέας κλείνει το ογκώδες ιστορικό της έργο με τους αγώνες του Αλεξίου Α' Κομνηνού ενάντια στους Σελτζούκους Τούρκους που είχαν σαν συνέπεια την οριστική ειρήνη, η οποία επαναπροσδιορίζει τα όρια του βυζαντινού κράτους σε εκείνα του έτους 1067. Στον επίλογο του έργου της, η Άννα

περιλαμβάνει τις τελευταίες στιγμές του Αλεξίου Α' Κομνηνού με έναν πολύ ιδιαίτερο τρόπο, όπως άλλωστε θα άρμοζε σε έναν τέτοιο πολιτικό άνδρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΓΥΝΑΙΚΑ

ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ ΚΟΜΝΗΝΗΣ

Α) Η ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

<< Όμορφες ή κακομούτσουνες, ενάρετες ή διεφθαρμένες, υπάκουες ή αναιδέστατες, οι γυναίκες περνούν μέσ' από τη βυζαντινή ιστορία, άλλοτε κηλιδωμένες με αίμα και λάσπη, άλλοτε στεφανωμένες μ' όλες τις αρετές : αιώνια γοητευτικές, που η χάρη τους, ξεφεύγοντας από την φθορά των αιώνων, εξακολουθεί να συγκινεί τις καρδιές και τις φαντασίες >>.52

Θα ήταν αδιανόητο να περιγράψει κάποιος τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία, χωρίς να επισημάνει σύντομα την ιδιαίτερη συμβολή του χριστιανικού ιερατείου στον καθορισμό της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής των Βυζαντινών. << Ο Χριστιανισμός ήταν στην ουσία του θρησκεία ανατολική και γι' αυτόν τον λόγο βρήκε τους πρώτους και περισσότερους αφοσιωμένους οπαδούς του στην Αίγυπτο, τη Συρία και τη Μικρά Ασία. Τα πνευματικά στοιχεία που υπήρχαν σ' αυτήν τη νέα πίστη προκαλούσαν μια αυτόματη αποδοχή από τους κατοίκους των χωρών εκείνων, που τα πνεύματά τους ήταν πολύ πιο στενά συντονισμένα με τη νέα θρησκεία απ' όσο τα πνεύματα των λίγο – πολύ κυνικών Ελλήνων, ή των ψυχρών και λογικών Ρωμαίων, που οι απόψεις τους φαίνονταν καθαρά στη λατρεία τους για τους θεούς της κλασικής εποχής >>. 53

⁵² Βαλτέρ (1988)

⁵³ Rice (1986)

Η βυζαντινή κοινωνία, προσκολλημένη στις αξίες που πρέσβευε το χριστιανικό ιερατείο, ήταν φανερά ανδροκρατούμενη με τη γυναίκα να έχει τεθεί νομοθετικά στο περιθώριο του δημόσιου βίου και να έχει απομακρυνθεί εσκεμμένα από τους κόλπους της Εκκλησίας. Μόνο ορισμένες αυτοκράτειρες και αρχόντισσες⁵⁴ κάνουν αισθητή την παρουσία τους, ακόμα και στον πολιτικό βίο << της βασιλίδος των πόλεων >>.⁵⁵ Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τις πορφυρογέννητες Ζωή και Θεοδώρα ότι κυβέρνησαν σαν άνδρες ηγέτες, κάτι το οποίο στη Δύση θεωρούνταν ανήκουστο έως τον ύστερο Μεσαίωνα.⁵⁶ Για την αφαίρεση του δικαίωματος από τις γυναίκες να συμμετέχουν ενεργά στα οφίκια⁵⁷, να παρευρίσκονται στα δικαστήρια ή να ασχολούνται με επιτροπείες⁵⁸ κ.ά. δίνει τη δική της ερμηνεία η Εξάβιβλος⁵⁹ του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου 60 : << Τας γυναίκας, ως ολισθηρόν και ευαπάτητον εχούσας φρόνημα, ο νόμος πολιτικών και δημοσίων εκωλύσατο ' και ου δια ταύτα μόνον, αλλά και δια το ανάξιον είναι τας γυναίκας δημοσιεύειν και δικαστηρίοις προσεδρεύειν και ανδράσι συμμείγνυσθαι και πράττειν τα των ανδρών >>.

Τα τρία στοιχεία που συντέλεσαν στον ακριβή προσδιορισμό της θέσης της γυναίκας στη μεσαιωνική κοινωνία ήταν α) η επίσημη θρησκεία του κράτους, ο Χριστιανισμός, β) το Βυζαντινό Δίκαιο και γ) η επίδραση από τους ανατολικούς λαούς. Ο Χριστιανισμός αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στη βλαπτική Εύα και την αγνή

⁵⁴ Οι χήρες ή οι κόρες αυτοκρατόρων, οι οποίες συγκυβέρνησαν με τους ανήλικους γιους τους, τους μελλοντικούς αυτοκράτορες ή βρέθηκαν οι ίδιες στο θρόνο ως κεφαλή του κράτους είναι : α) Η Ειρήνη η Αθηναία , σύζυγος του Λέοντα Δ', μητέρα του Κωνσταντίνου Στ', β) η Θεοδώρα , σύζυγος του Θεοφίλου, μητέρα του Μιχαήλ Γ', γ) η Ζωή Καρβονοψίνα , τέταρτη σύζυγος του Λέοντα Στ' του Σοφού, μητέρα του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, δ) η Θεοφανώ , σύζυγος του Ρωμανού Β', μητέρα του των Βασιλείου Β' και Κωνσταντίνου Η', ε) οι πορφυρογέννητες αδελφές, Ζωή και Θεοδώρα.

⁵⁵ Το προσωνύμιο αυτό απέδιδαν με ναρκισσισμό οι Κωνσταντινουπολίτες για να προσδιορίσουν την πόλη τους.

⁵⁶ Hiestand (1990)

⁵⁷ Οφίκιο και οφίτσιο = κρατικό ή εκκλησιαστικό αξίωμα. Ελνστ. οφ(φ)ίκιον / μεσν. (οφ)φίτσι(ον) < λατ. officium = υπηρεσία, ανατεθειμένο έργο – επίσημος διορισμός < ρ. officio = υπηρετώ, υπουργώ (< ob +facio = κάνω, πράττω). Η λατ. φρ. ex officio (κυριολ. <<εκ του αξιώματος, εκ της θέσεως>>) δήλωνε την απόκτηση του συγκεκριμένου δικαίωματος ή προνομίου (π.χ. του Ρωμαίου πολίτη) ως αποτέλεσμα του αξιώματος ή της θέσης κάποιου. Σημασιολογική παρατήρηση : Η λατ. λέξη officium διαδόθηκε σε διάφορες γλώσσες, στις οποίες υπέστη αξιοσημείωτη σημασιολογική εξέλιξη. Στη Γαλλική, από την οποία κατόπιν επεκτάθηκε, η λ. Office είχε αρχικώς τη σημασία << εκκλησιαστικό λειτουργήμα ή καθήκον >>, με αποτέλεσμα το 15ο αιώνα να σημαίνει << υπηρεσία που παρέχεται επ ' αμοιβή >> και αργότερα << υπηρεσία που προσφέρεται χωρίς να ζητηθεί ή με αυταρχικό τρόπο >>. Το 19ο αιώνα η λέξη απέκτησε επιπλέον τη σημασία << δημόσια υπηρεσία >>, με αφετηρία την εν τω μεταξύ παρουσία του αγγλ. office στη σημασία << τόπος ή γραφείο χειρισμού δημοσίων ή ιδιωτικών υποθέσεων >>. Με αυτή τη σημασία χρησιμοποιείται ενίοτε στη Νέα Ελληνική η λ. οφίς (<γαλλ. office). Μπαμπινιώτης (2010, 1011)

⁵⁸ Μόνο την επιτροπεία των δικών τους παιδιών, τους παραχωρούσε ο νόμος. Καρζής (1989)

⁵⁹ Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος. Ο αστικός κώδικας του μεσαιωνικού ανατολικού κόσμου, ο οποίος συντάχθηκε σε 6 βιβλία τον 14ο αιώνα.

⁶⁰ Περισσότερα βλ. Πασχαλίδης (2010)

Παναγία για να προσδιορίσει τη θέση του γυναικείου φύλου και στο τέλος αποδεχόταν την άσχημη πλευρά της. Το Βυζαντινό Δίκαιο, το οποίο προήλθε από το ρωμαϊκό δίκαιο που ήταν δημιούργημα της εποχής του Αυγούστου ήταν αρκετά σκληρό, καθώς περιόριζε τη γυναίκα κάτω από την πατρική εξουσία (*patria potestas*), από την οποία είχε πρόσκαιρα δραπετεύσει. Η επίδραση που άσκησαν οι ανατολικοί πολιτισμοί και η πατριαρχική δομή της κοινωνίας τους μεταλαμπαδεύτηκε σαν άυλη κληρονομιά στους Βυζαντινούς.

Όλα αυτά δε δημιουργούσαν πρόσφορο έδαφος και ευοίωνες συνθήκες γύρω από τη σαφή οριοθέτηση της θέσης μιας Βυζαντινής. Η ισχύουσα άποψη για το γυναικείο φύλο από τις πρώτες κιόλας στιγμές που διάνυε τη ζωή του αποκρυσταλλώνεται στο απόσπασμα που ακολουθεί: << Η γέννησις θήλεος κατά τους βυζαντινούς χρόνους δεν ήτο ευχάριστον γεγονός, δια τον λόγον ότι ούτω δεν θα διηωνίζετο της οικογενείας το όνομα, αφ' ετέρου δε θα επεβάλλοντο πολλαί φροντίδες εις τους γονείς δια προφύλαξιν αυτού, όταν δ' έφθανεν εις γάμου ηλικίαν και δια την προίκα του. Χαρακτηριστικόν είναι ότι κατά τους βυζαντινούς χρόνους, ως σήμερον ενιαχού, παιδιά ελέγοντο μόνον τα άρρενα >>.61

Η μέση Βυζαντινή γυναίκα << δεν παύει να είναι η αιώνια ανήλικη, που έχει πάντα ανάγκη από κηδεμονία >> 62 σε όλο τον βίο που διάγει. Γι' αυτόν τον λόγο, η νομοθεσία προνοεί και την προστατεύει σε ορισμένα ζητήματα, κυρίως οικογενειακά. Ειδικότερα, θεωρείται ως <<βοηθός>> του συζύγου, ενώ συγχρόνως της δίνει τη δυνατότητα να διαδραματίζει ενεργό ρόλο στις αποφάσεις που αφορούν στην οικογένεια. Αρχικά, είναι απαραίτητη η συναίνεσή της για να παντρευτούν τα παιδιά της. Έπειτα, μπορεί να λάβει μερίδιο κληρονομιάς από κάποιο άτομο του οικείου περιβάλλοντος. Επιπλέον, αν μείνει χήρα και δεν ξαναυμφευτεί, υπολογίζεται αυτόματα ως η κεφαλή της οικογένειας. Ταυτόχρονα, ο άντρας δε δύναται να προβεί σε καμία αγοραπωλησία, σε αντίθεση με τη γυναίκα που μπορεί να χρησιμοποιήσει τα χρήματα από την προίκα της για να αποκτήσει γεωργικές εκτάσεις ή να συνδράμει οικονομικά, αγαπημένα πρόσωπα του στενού οικογενειακού περιγυρου, όπως τον αδερφό ή τον πατέρα της, αν το επιβάλλουν οι συγκυρίες.

Ο Μιχαήλ Ψελλός (1018 – 1096)63 περιγράφει την ανισότητα των δύο φύλων, παρά το γεγονός, ότι έτρεφε βαθιά αισθήματα λατρείας τόσο για την αδερφή του όσο

⁶¹ Κουκουλές (1948)

⁶² Ιμβριώτη (1923)

⁶³ Περισσότερα για Μιχαήλ Ψελλό βλ. Ljubarskij (2004)

και για τη μητέρα του. Στο έργο του << Εγκώμιον εις την μητέρα αυτού >> 64 μιλά για τη μητριαρχική μορφή της οικογένειάς του, εκφράζοντας τη γενικότερη εκτίμηση που έτρεφαν οι Βυζαντινοί για τη μητέρα, καθώς με την υποχρέωση της δημιουργίας απογόνων συνέβαλλε στην συνέχιση της αυτοκρατορίας και εξευμενιζόταν στους οφθαλμούς του ανδρικού φύλου για το ανόμημά της να είναι γένους θηλυκού. Στο ίδιο πνεύμα, ένα πραγματικό εγκώμιο αποτελεί το χρυσόβουλο 65 που εξέδωσε το 1081, ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνηνός, όταν αποχωρούσε για πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον του Νορμανδού Ροβέρτου Γυϊσκάρδου και ανέθετε την άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας στη μητέρα του, Άννα Δαλασσηνή : << Δεν υπάρχει τίποτα που ν' αξίζει όσο μια μητέρα με τρυφερότητα και αγάπη. Δεν υπάρχει έπαλξη ισχυρότερη απ' αυτήν, όταν κάποιος κίνδυνος παρουσιάζεται στον ορίζοντα, όταν αντιμετωπίζεται μια οποιαδήποτε συμφορά. Γιατί, αν αυτή δώσει μια συμβουλή, η συμβουλή της είναι σίγουρη ' κι αν προσευχηθεί, οι προσευχές της είναι ένα στήριγμα και μια προστασία ακατανίκητη >>.66 Η εξέχουσα θέση της γυναίκας στο πλαίσιο της οικογένειας αντικατοπτρίζεται και στο έπος του Διγενή Ακρίτα. Ακόμα και εκείνος δεν ξεκινούσε το φαγητό, αν δεν καθόταν η μητέρα του στο τραπέζι, στην οποία πάντα προσέφερε τη δεσπόζουσα θέση.

Όσο προστατευτική και τιμητική στάση τηρούσαν απέναντί της στον εσωτερικό χώρο της οικίας τόσο επιφυλακτική και περιθωριοποιημένη ήταν η αντιμετώπισή της στο δημόσιο και κοινωνικό βίο. Αρχικά, η έξοδος της αποτελούσε γεγονός και έπρεπε να υπάρχουν πολύ καθορισμένοι λόγοι, όπως η παρακολούθηση της Θείας Λειτουργίας αποκλειστικά από το γυναικωνίτη, η επίσκεψη κάποιας συγγενικής οικίας ή η προετοιμασία της προσωπικής της υγιεινής σε λουτρά με την προϋπόθεση, ότι θα την ακολουθούσε κάποιος από τους δούλους ή τις δούλες της οικογένειας. Χαρακτηριστικό στοιχείο της αυστηρότητας που υπήρχε γύρω από τη γυναίκα ήταν, ότι οι δούλοι που τη συνόδευαν ήταν ευνούχοι. Συγχρόνως, τον περιορισμό και τον εγκλωβισμό που βίωνε η γυναίκα εκτός σπιτιού, ακόμα και η αυτοκράτειρα πιστοποιεί το γεγονός, ότι το κεφάλι και το πρόσωπό τους έπρεπε να είναι καλυμμένο με ένα μαντίλι. Απαγορευόταν ρητά σε όλες να συμμετέχουν σε δημόσιες εκδηλώσεις (αν και αυτό αθετούνταν τις περισσότερες φορές) για να μην είναι εκτεθειμένες στα βλέμματα των αντρών. Για τον ίδιο λόγο, οι γυναίκες απέφευγαν να παρευρίσκονται

⁶⁴ Περισσότερα βλ. Νταβαρίνος (1999)

⁶⁵ Χρυσόβουλλο = Μεσν. Χρυσόβουλλον. Γράμμα, διάταγμα σφραγισμένο με τη χρυσή σφραγίδα του αυτοκράτορα. <χρυσο- + βουλλον < ελνστ. βουλλα =σφραγίδα. Μπαμπινιώτης (2010, 1615)

⁶⁶ Πετσόπουλος (2005)

στον χώρο υποδοχής ακόμα και της ίδιας τους της οικείας τη στιγμή που φίλοι ή ξένοι επισκέπτονταν τον άντρα τους.

Σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον δεν βοήθησαν τη γυναίκα να αναβαθμίσει τη θέση της. Κάποιοι περίοδοι συνέβαλλαν στην πρόοδο, ενώ άλλοι στην οπισθοδρόμησή της, αλλά γενικά η γυναίκα ήταν κάτω από την εποπτεία και τον στενό κλοιό του αντρικού φύλου και ό,τι αυτό της όριζε. Η αυστηρή νομοθεσία, οι στερεότυπες κοινωνικές αντιλήψεις και οι παγιωμένες απόψεις της θρησκείας γύρω από τη γυναίκα συνέβαλλαν στη διαιώνιση αυτής της βαλτώδους για την ίδια κατάστασης.

Ο ρόλος της γυναίκας του 10ου – 13ου αιώνα είναι αποκλειστικά συνυφασμένος με το στενό οικογενειακό περιβάλλον. Αποστολή της ήταν η τέλεση γάμου και η διαιώνιση του είδους. Η γυναίκα δεν μπορεί να εξέρχεται του σπιτιού, παρά μόνο για να εκπληρώσει τα θρησκευτικά της καθήκοντα στην εκκλησία, ποτέ χωρίς να συνοδεύεται από κάποιον οικείο της και χωρίς να έχει σκεπασμένο με κάποιο ύφασμα το κεφάλι ή ακόμα και το πρόσωπο. Εκτός από τη μητρότητα, η γυναίκα επιμελείται τα του οίκου της. Κύρια απασχόλησή της είναι ο αργαλειός και η δημιουργία ενδυμάτων είτε μάλλινων είτε αραχνοϋφαντων για πιο επίσημες περιστάσεις, όμως μόνο για τα μέλη της οικογένειας. Είναι η μοναδική δημιουργική εργασία, που θα επέτρεπε ο Βυζαντινός στη σύζυγό του, αλλά μόνο για οικιακή χρήση. Το παράδειγμα, το οποίο μιμούνται οι Βυζαντινοί έχει τις ρίζες του βαθιά στο παρελθόν. Αρχικά, ο Σολομών και η << τιμία γυναίκα >>⁶⁷ που εγκωμιάζει και στη συνέχεια ο Χρυσόστομος σύμφωνα με τον οποίο << ίσμεν κεφαλήν της γυναικός τόν άνδρα >>, δηλαδή, ότι γνωρίζουμε καλά πως η γυναίκα έχει την υποχρέωση να υπακούει στον άντρα της. Το πρότυπο αυτό ακουλούθησαν πιστά οι Βυζαντινοί. Στο ίδιο μοτίβο, ο Χρυσόστομος συμπληρώνει, ότι << ο άντρας είναι αναγκαίο να συμπεριφέρεται στη σύζυγό του σαν να είναι παιδί : να τη συμβουλεύει, να της θυμώνει όταν απαιτείται και να της υπενθυμίζει, ότι την παντρεύτηκε για την ευπρέπειά της, όταν εκείνη επιθυμεί να σπαταλά τα χρήματα σε ρούχα και κοσμήματα >>. Παρόμοιες πεποιθήσεις με τον Χρυσόστομο ⁶⁸ ενστερνίζεται τον 11ο αιώνα και ο Κεκαυμένος.

⁶⁷ Παροιμία 29, 27-31 <<αν και ο σοφός βασιλέας περιλαμβάνει την αγορά και καλλιέργεια αγρών μεταξύ των προτερημάτων της τίμιας γυναικός>>. Ο Μιχαήλ Ψελλός αναφέρεται ρητά στην καλή σύζυγο των Παροιμιών : Σάθας (1876, 7, 10)

⁶⁸ Laiou (2017, 260)

Ως προς τη θαλάμειση των γυναικών διατυπώνονται αμφίρροπες απόψεις. Ο Alexander Kazhdan αμφισβητεί την ύπαρξη γυναικωνίτη⁶⁹ σε βυζαντινές οικίες, όπως προκύπτει από την έρευνα. Το ίδιο επιβεβαιώνει και η κοινή λογική. Μόνο ένα πάρα πολύ μικρό ποσοστό γυναικών θα μπορούσε να υιοθετήσει την ιδέα της θαλάμεισης ή της αποκλειστικής εργασίας της γυναίκας μέσα στο σπίτι. Η πλειοψηφία των γυναικών στην ύπαιθρο, αλλά και των άπορων γυναικών του άστεως δεν θα μπορούσαν να παραμείνουν ες αεί στην οικία. Ειδικότερα, η μέση Βυζαντινή του 10ου – 13ου αιώνα προβαίνει σε αγοραπωλησίες αγαθών στο παζάρι, ενώ έχει ενεργό συμμετοχή στις αγροτικές εργασίες στα κτήματα, όπως τα αμπέλια. Ακόμα και αυτοκράτειρες, όπως η Ειρήνη Δούκαινα συνόδευε τον σύζυγό της Αλέξιο Α' Κομνηνό στις πολεμικές επιχειρήσεις. Αναμφίβολα, το στρατόπεδο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως εσώκλειστος ιδιωτικός χώρος.⁷⁰

Ωστόσο, οι πηγές παρουσιάζουν και τις δύο όψεις του γυναικείου βίου στο Βυζάντιο. Για παράδειγμα, η μητέρα του Ψελλού, σύμφωνα πάντα με τα λεγόμενα του ίδιου, σπάνια αποχωριζόταν το σπίτι της.⁷¹ Στο ίδιο μήκος κύματος, η αγία Μαρία η Νέα ήταν πολύ επιφυλακτική, ώστε, όταν άλλαξε τόπο διαμονής από την κωμόπολη στο άστυ αποφάσισε να μην εκκλησιάζεται, για να είναι προφυλαγμένη από τα αδιάκριτα βλέμματα και έτσι προσευχόταν στην οικία της.⁷² Αξίζει, όμως, να επισημανθεί, ότι στις δύο τελευταίες περιπτώσεις τα κείμενα ίσως δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, γιατί ο Ψελλός σαν συγγραφέας χαρακτηρίζεται για την υποκειμενικότητά του, αλλά και για την εξυπηρέτηση των προσωπικών του συμφερόντων, προβάλλοντας τη μητέρα του ως υπόδειγμα γυναικός προκειμένου να ανέλθει κοινωνικά.

Το 10ο - 13ο αιώνα, λοιπόν, ο γάμος λειτουργούσε ως το χρέος της γυναίκας απέναντι στην κοινωνία και εξέφραζε την πλειοψηφία των γυναικών. Η Εκκλησία από τον 9ο αιώνα είχε συμφωνήσει και είχε δώσει την ευχή της για την τέλεση του γάμου, μαζί με την <<παρυφισταμένην ηδονήν>>⁷³, πάντα όμως έβρισκαν ερείσματα οι αναχρονιστικές ιδέες κάποιων, οι οποίοι κατηγορούσαν την ερωτική επαφή ακόμα και μέσα στον γάμο. Δύο φορείς εκ των έσω, το Κράτος και η Εκκλησία επιθυμούσαν να επιβλέπουν και να αξιολογούν τα συνοικέσια, που θεωρούνταν πάγια οικογενειακή

⁶⁹ Kazhdan (1998, 1-17)

⁷⁰ Laiou (2017, 243-250) – Laiou (2001)

⁷¹ Σάθας (1876, 24)

⁷² Laiou (1996, 239-289)

⁷³ Παφλαγών (1968, 150-151)

τακτική για την αποκατάσταση των νεαρών κοριτσιών. Τότε, όπως και τώρα, ο γάμος αντιμετωπιζόταν ως ένα κομβικό σημείο στη ζωή της γυναίκας συγκριτικά με του άντρα και καθοριστικής σημασίας για τον υπόλοιπο βίο της. Υπήρχε, δηλαδή, ένα συγκεκριμένο τυπικό, το οποίο η ίδια έπρεπε να επιτελέσει.

Αρχικά, αποχωρούσε από την πατρική οικία, για να μείνει με τον σύζυγό της ή τα πεθερικά της, εκτός αν ο άντρας μετά το γάμο αποφάσιζε να ζήσει με την οικογένεια της γυναίκας του. Η γυναίκα, όταν στεφανωνόταν, αποκτούσε χρήματα μέσω του θεσμού της προίκας. Ήταν νομοθετικά κατοχυρωμένη μέσα στον γάμο και με τη δημιουργία απογόνων συνέβαλλε στη διαίωνιση του ονόματος της οικογένειας. Αυτή η προδιαγεγραμμένη πορεία δεν περιελάμβανε τις καλόγριες, που ακολουθούσαν ασκητικό βίο σε μικρή ηλικία, πριν ακόμα νυμφευτούν, όπως επίσης και για όσες το μοναστήρι αποτελούσε τόπο διαφυγής μετά τον χωρισμό ή τον θάνατο του συζύγου τους. Ελάχιστες γυναίκες από αυτές που δεν ακολούθησαν τον μοναστικό βίο παρέμειναν άγαμες.

Ο γάμος ήταν ένας ιδιάζων θεσμός με τεράστιες συναισθηματικές, οικονομικές και νομικές προεκτάσεις. Για την καλύτερη κατανόηση του φαινομένου σε συνδυασμό πάντα με τον αντίκτυπο που είχε αυτός στη θέση της γυναίκας έχουν εκπονηθεί αξιόλογες νομικές εργασίες.⁷⁴ Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός, πώς σε μια τόσο συντηρητική κοινωνία, όπως η βυζαντινή, υπήρχαν δικαιώματα τόσο για τις νόμιμες συζύγους όσο και για τις παλλακίδες.⁷⁵ Η Joelle Beaucamp έχει ασχοληθεί με διάφορες οπτικές γωνίες του γάμου και την επίδρασή του στον καθημερινό βίο των γυναικών⁷⁶. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το άτομο που αποφασίζει για τα συνοικέσια, ο τρόπος που χρησιμοποιείται για την διεκπεραίωσή τους, αλλά και οι συνέπειές τους.⁷⁷ Από τα γαμήλια σύμφωνα και τις διαθήκες της εποχής προκύπτει, ότι το μοίρασμα της περιουσίας από την αρχή προκαλείται ως ανάγκη από τον γάμο των παιδιών της οικογένειας και όχι από τον θάνατο των γονιών.⁷⁸ Αυτό το συμπέρασμα είναι πολύ σημαντικό για το γυναικείο φύλο, γιατί από τη μία πλευρά δικαιολογεί για ποιο λόγο ο γάμος των κοριτσιών της οικογένειας και η σύναψη συνοικεσίων από την τρυφερή ηλικία των πέντε ή έξι ετών ήταν κύριο μέλημα των γονέων. Η τέλεση του γάμου γινόταν στο άμεσο μέλλον, όταν αυτά ήταν 13 χρονών,

⁷⁴ Ενδεικτικά Zhishman (1863)

⁷⁵ Μαριδάκης (1922)

⁷⁶ Beaucamp (1977, 145-176)

⁷⁷ Bourdieu (1994, 3-12), του ίδιου (1972, 1105-1127)

⁷⁸ Simon (1986, 24-25, 291-306)

όπως όριζε ο νόμος ή πιο πρόωρα αντίθετα με τον νόμο. Ήταν διακαή επιθυμία των γονέων να αποκαταστήσουν τα κορίτσια, αφού όφειλαν να δημιουργήσουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για να είναι ασφαλές το μέλλον τους κυρίως από οικονομικής απόψεως, καθώς μετά τον γάμο περνούσε ένα τμήμα της πατρικής περιουσίας στα χέρια τους μέσω του θεσμού της προίκας. Πιθανώς, οι γονείς να ήθελαν να είναι επιτυχημένο το συνοικέσιο, για να προετοιμάσουν τις διαπραγματεύσεις σε συνοικέσιο που θα ακολουθούσε προσεχώς με άλλο κορίτσι της οικογένειας.⁷⁹ Μερικές γυναίκες διέθεταν ήδη πόρους από κληρονομίες ή από την προσωπική τους εργασία, αλλά η προίκα, όταν υπήρχε, πάντα αποτελούσε την έμπρακτη συμμετοχή τους στον οικογενειακό προϋπολογισμό.

Αν και η προίκα νομοθετικά ανήκε στη γυναίκα, διοικητικά ανήκε στον άνδρα. Έτσι, η επίδραση στη σχέση του ζευγαριού ήταν αναπόφευκτη. Χαρακτηριστικά, ο Πτωχοπρόδρομος μας μεταφέρει τις κατηγορίες της δύστροπης συζύγου του :

Εγώ ήμην ευγενική και σύ πτωχός πολίτης,
σύ είσαι Πτωχοπρόδρομος και εγώ ήμιν Ματζουκίνη,
σύ εκοιμω εις τί ψαθίν και εγώ εις τό κλινάριν.
Εγώ είχα προικα περισσήν, καί σύ ειχες ποδονίφτην...
Κάθεσαι εις τό οσπίτιν μου, καί ενοίκιον ου φροντίζεις,
τα μάρμαρα ηφανίσθησαν, ο πάτος συνεπτωθη...
Τό τί σέ θέλω εξαπορω, τό τί σε χρηζω ουκ οίδα.
Αν ουκ εθάρρης κολυμβαν, κολυμβητής μή εγένου...⁸⁰

Η βυζαντινή κοινωνία έχει πολλά κοινά στοιχεία με αυτές της Ινδίας και της Αφρικής, καθώς και εκείνες παρουσιάζουν ίδια ήθη, έθιμα ή νοοτροπίες, όπως ο θεσμός της προίκας. Οι κοινωνιολόγοι υπογραμμίζουν ότι στις περιοχές που υφίσταται ο θεσμός της προίκας, επικρατεί η λαϊκή αντίληψη, ότι η γυναίκα έχει συνεισφέρει πια στα έξοδα του νέου σπιτιού, οπότε δεν υπάρχει η απαίτηση να εργαστεί εκτός αυτού. Είναι ζήτημα τιμής για την παλαιά, αλλά και για την καινούρια της οικογένεια να μην δουλέψει πέρα από την οικία της.⁸¹ Αναντίρρητα, οι Βυζαντινοί επιδίωκαν η γυναίκα να ασχολείται μόνο με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών της. Σε περίπτωση που η γυναίκα μείνει χήρα ή χωρίσει από τον νόμιμο σύζυγό της χωρίς η αιτία να βαραίνει την ίδια, μπορεί να γίνει

⁷⁹ Laiou (2011, 129-160)

⁸⁰ Eideneier, Λεοντάρη, Τουφεξής (2012, στ.67-112)

⁸¹ Goody, Tambiah (1973)
Tambiah (1989, 413-435)

διαχειρίστρια των υπαρχόντων της και να δραστηριοποιηθεί επιχειρηματικά, όπως αποδεικνύουν κείμενα των ύστερων αιώνων. Αυτή η παράμετρος, βέβαια, βρίσκει αντίκρισμα μόνο στις εύπορες οικογένειες, οι οποίες δεν αποτελούσαν την πλειοψηφία της βυζαντινής κοινωνίας.

Πράγματι, η ταξική προέλευση της γυναίκας περισσότερο από τον ρόλο της καθορίζει τη θέση της μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον. Ακόμα και οι ευκαιρίες στην παιδεία, αλλά και η οικονομική και πολιτική δύναμη που μπορεί αυτή να ασκήσει, όλα εξαρτώνται από την οικονομική της θέση και το κοινωνικό στρώμα από το οποίο η ίδια προέρχεται.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι τίτλοι που αποδίδονταν στη γυναίκα σε ένδειξη τιμής ή την τοποθετούσαν στην αυτοκρατορική κλίμακα. Οι προσωνυμίες << της άναςσας >>, << της δέσποινας >>, << της αυγούστας >> και << της βασίλισσας >> απευθύνονταν στην αυτοκράτειρα. Όταν το Βυζάντιο τέθηκε υπό λατινική κυριαρχία, << δέσποινες >> ονομάζονταν και οι νόμιμες γυναίκες των αρχόντων του Μορέως, της Νίκαιας, της Ηπείρου και της Τραπεζούντας. Οι ονομασίες << της ρήγαινας ή ρήγισσας >>, << της αμήρισσας >>, << της κνέγινας >> και << της κράλαινας >> αφορούν τη γυναίκα που είναι παντρεμένη με αλλοεθνή άρχοντα, όπως Ούγγρο, Άραβα, Λατίνο, Τούρκο ή Σέρβο και δεν αποτελούσαν τίτλο ευγενείας.

Ως προς τα γυναικεία επαγγέλματα οι πηγές αναφέρουν τα εξής. Με την επεξεργασία και την πώληση ειδών πρώτης ανάγκης συνδέονται η χορταρίνα, η ανθυλοπράτισσα, η ταριχοπράτισσα, η αρτοπράτισσα, η σχοινοστρόφος, η ασπροπώλισσα, η σταφιδοπώλις, η γαλακτοπώλισσα, η πραγματεύτρια-πρατηκαραιά-πράτρια, η θερμοπώλις, η μαγκίπισσα, η κρεοπώλις και η λαχανοπώλις. Στις γεωργικές εργασίες, αντιστοιχούν η αγροικίς, η γεωργός και η ελαιούργισσα. Σε καθημερινές δουλειές σε οικίες και εκκλησίες παραπέμπουν η υπηρέτρια, η αμφίπολος, η υπούργισσα, η θεράπαινα ή θεραπαινίς, η σαπωνίστρια, η θυρωρός και η πλύτρια. Με την παραγωγή υφαντών σχετίζονται η ταρσικάρισσα, η ανυφαντού, η σκιάστρια, η καταρταρία και η λινυφαρία. Στον καλλιτεχνικό τομέα, κατατάσσονται η ορχηστρίς, η αυλήτρια, η μιμάς, η ζαμβυκίστρια και η θυμελική. Στην εξυπηρέτηση πελατών, αφορούν η ταβερναρία, η βαλανεύτρια ή βαλάνισσα, η προμνήστρια, η καπήλισσα, η πανδοχεύς και η ξενοδόχος. Στον πνευματικό κόσμο, ανήκουν η διδάσκαλος, η βιβλιογράφος, η γραφεύς και η καλλιγράφος. Στον ιατρικό κλάδο, εντάσσονται η υπούργισσα, η ιάτραινα-ιατρίνη-ιατρομαία και η μαία-μάμμη. Στη μαγεία και τη δημιουργία φυλαχτών, υπάγονται η φυλακταρέα και η φαρμακεύτρια.

Τα ανήθικα επαγγέλματα προοικονομούν οι όροι πορνοβοσκός, εταίρα ή εταιρίς, πόρνη ή μαστροπός.

Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι κάποια από τα προαναφερθέντα επαγγέλματα, όπως της ταβερναρίας, της αυλήτριας, της πανδοχέως, της ζαμβυκίστριας, της ξενοδόχου, της θυμελικής, της μιμάδος, της καπήλισσας, της βαλάνισσας και της ορχηστρίδος αποσιωπούσαν ή συνταίριαζαν την εκτέλεση της πορνείας. Εξαιρέση αποτελούν και τα επαγγέλματα της μειζοτέρας και της ναυκλήρισσας, τα οποία απευθύνονταν σε γυναίκες που διοικούσαν ιδιωτικά ή ξένα καταστήματα. Σε επιστημονικό επίπεδο, το μοναδικό προσιτό επάγγελμα για τις γυναίκες ανήκε στον τομέα της ιατρικής και ήταν αυτό της γιατρού. Ίσως, τα ιατρικά επαγγέλματα (ιατρός, μαία, υπούργισσα) επιτελούνταν από τη γυναίκα, γιατί σε μια τόσο παραδοσιακή και βαθιά αναχρονιστική κοινωνία πιστά προσκολλημένη στις ηθικές αξίες θα θεωρούνταν αδιανόητο ο έλεγχος, η παρακολούθηση, η ίαση και η βοήθεια κατά τη διάρκεια του τοκετού από έναν άνδρα. Ωστόσο, δεν υπάρχουν ενδείξεις που να επιβεβαιώνουν, αν οι γνώσεις αυτές προέρχονταν, έπειτα από ειδικές σπουδές ή αν διέθεταν το ίδιο επίπεδο με εκείνο των αντρών ιατρών. Επιπρόσθετα, μυστήριο παραμένει γυναίκες από ποια κοινωνική βαθμίδα άσκησαν τα επαγγέλματα της καλλιγράφου και της βιβλιογράφου, το μορφωτικό τους επίπεδο και αν έχαιραν της κοινωνικής εκτίμησης και του ανάλογου κύρους. Επίσης, οι ονομασίες χάλκισσα, καλιγαρία, τζαγκαρίνα, κηπώρισα, ράπταινα, περιβόλαινα, μαστόρισα και μυλώνισσα δεν είναι ξεκάθαρο αν αναφέρονται σε κάποια απασχόληση ή αν πρόκειται για το επίθετο της οικογένειάς τους. Συνοψίζοντας, << η επωνυμία της στρατιώτιδος συμπεριλήφθηκε στον κατάλογο των επαγγελματικών ονομάτων, παρότι δε συνιστά σε καμία περίπτωση επάγγελμα, μόνο λόγω του γραμματικού σχηματισμού, που θα μπορούσε, να δημιουργήσει λανθασμένες εντυπώσεις >>. 82

Ταυτόχρονα, θα ήταν παράλειψη, να μην αναφερθεί η γυναικεία παρουσία στον δυναμικό και ανδροκρατούμενο χώρο του εμπορίου. Γυναικεία επαγγέλματα, που αντιστοιχούν στον συγκεκριμένο κλάδο είναι της πλοιοκτήτριας, ναυκλήρισσας ή ναυλώτριας εμπορικού πλοίου. Ο συνεχιστής του Θεοφάνη μάς περιγράφει ένα ενδιαφέρον περιστατικό, το οποίο σχετίζεται με την άφιξη ενός εμπορικού πλοίου στο μεγαλύτερο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης, τον Βόσπορο. Όταν ο αυτοκράτορας Θεόφιλος περπατούσε και το αντίκρισε, εξεπλάγη από την έκταση και το κάλλος

⁸² Μαργάρου (2000, 272)

του. Τότε, ρώτησε ποιος ήταν ο ιδιοκτήτης του. Η πληροφορία που άκουσε τον άφησε άφωνο, καθώς το καράβι δεν αποτελούσε περιουσία ενός άντρα, αλλά μιας γυναίκας και ειδικότερα της αυτοκράτειρας Θεοδώρας. Φανερά θορυβημένος από αυτό το γεγονός, πλησίασε το πλοίο και εξοργισμένος απευθύνθηκε στους ακόλουθούς του, ρωτώντας τους αν κανείς ήθελε κάποια προϊόντα από το εμπόρευμα του καραβιού. Και όταν οι Συγκλητικοί ήταν αρνητικοί, ο αυτοκράτορας Θεόφιλος άρχισε να φωνάζει : << αλλ' ουκ εστε ... ότι με υπό θεου βασιλέα γενόμενον η Αυγούστα καί σύμβιος ναύκληρόν με ειργάσατο ; καί συνέχισε τίς πάποτε ... βασιλέα Ρωμαίων ή τήν αυτου γαμετήν έμπορον θεάσατο >> ; Θίχτηκε τόσο πολύ, που έδωσε εντολή, να πυρποληθεί το καράβι και η σύζυγός του << παντοίαις ύβρεσι ... περιβαλλών >> και τη φοβέρισε με την ίδια της τη ζωή, αν επιχειρούσε ξανά να προβεί μελλοντικά σε κάποια ανάλογη ενέργεια.

B) Η ΓΥΝΑΙΚΑ ANNA KOMNHNH

<<Τον αιώνα των Κομνηνών η ύπαρξη ενός αριθμού μορφωμένων γυναικών στην Κωνσταντινούπολη, που είναι μέλη ή συγγενείς της βασιλικής οικογένειας, αποτελεί ένα ενδιαφέρον φαινόμενο. Η μόρφωση είχε γίνει αποδεκτή αρετή για τις γυναίκες της ανώτερης τάξης. Λαμπρότερο παράδειγμα αυτής της μεταστροφής δεν είναι άλλο από την περίπτωση της Άννας Κομνηνής. Ο Γεώργιος Τορνίκης στον επιτάφιο λόγο⁸³ του για την Άννα παρατηρεί μεν ότι αντικατέστησε τις κλασικές γυναικείες ασχολίες, δηλαδή το γνέσιμο και την ύφανση με τη μελέτη, επαινεί όμως την εκπληκτική της μόρφωση,⁸⁴ την ευρυμάθειά⁸⁵ της και την επιρροή⁸⁶ της στους σύγχρονούς της μορφωμένους άνδρες. Δεν τη θεωρεί, βέβαια, υπόδειγμα γυναικείας συμπεριφοράς γι' αυτό και τη συγκρίνει μόνο με λίγες γυναίκες της αρχαιότητας. Τονίζει, επίσης, το γεγονός ότι η Άννα πέτυχε να ξεπεράσει τις γυναικείες προδιαγραφές παρακούοντας τη θέληση των γονιών της, πράγμα αρκετά προβληματικό για μια κοινωνία όπου η

⁸³ Τορνίκης (1970, 6-8)

⁸⁴ << σοφίαν και νουν ου θηλυν ουδ' απαλόν, αλλά στερρόν τέ καί άρρενα >>

⁸⁵ << ψυχήν στερράν καί αρρενοπρεπή γυναικείω συγκλεισθεισα καί απαλω σώματι >>

⁸⁶ << γυνή καί των υπεράγαν ανδρων ανδρωδεστέρα καί σοφίαν καί φρόνησιν >>

υπακοή στους γονείς ήταν η πρώτιστη αρετή. Σημειώνει ότι οι γονείς της θεωρούσαν την κλασική λογοτεχνία ανάρμοστο ανάγνωσμα για ένα νεαρό κορίτσι, λόγω του περιεχομένου της. Γενικότερα, η κοσμική λογοτεχνία δεν αποτελούσε τμήμα της γυναικείας μόρφωσης, η οποία έπρεπε να περιορίζεται μόνο στη μελέτη εκκλησιαστικών έργων. Ο σύγχρονος της Κομνηνής, Ιωάννης Τζέτζης καταφερόμενος σ' ένα ποίημά του εναντίον των μορφωμένων γυναικών γίνεται μάρτυρας της ύπαρξης αρκετών τέτοιων γυναικών στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα >>.87

Στην Αλεξιάδα, όπως η ίδια επισημαίνει οι γυναίκες της δυναστείας των Κομνηνών διέθεταν επαρκή ελευθερία είτε βρίσκονταν εντός είτε εκτός της αυτοκρατορικής αυλής. Αυτή η ανεξαρτησία τους, τους επέτρεπε να έρχονται σε επαφή με διανοούμενους, επιστήμονες, αλλά και τους ανθρώπους που ανήκαν στον ευρύτερο κύκλο του παλατιού. Ιδίως οι νυμφευμένες ήταν πιο προνομιούχες, καθώς τους παρεχόταν η δυνατότητα να περιφέρονται ανεμπόδιστα στην πόλη, όταν ήθελαν να εκτελέσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Σύμφωνα με τις πηγές (επιγράμματα, ιστοριογραφικά κείμενα, αφιερωματικές επιγραφές, χρονογραφίες, μοναστηριακά τυπικά και νομικά έγγραφα), οι γυναίκες της δυναστείας των Κομνηνών έδειξαν ιδιαίτερο ζήλο γύρω από τα θέματα της θρησκείας, καθώς συνέβαλλαν στην ανέγερση ή την αναδιαμόρφωση ιδρυμάτων, προσέφεραν χρήματα ή ακίνητα ως δώρο σε εκκλησίες για την επιβίωσή τους, χορηγούσαν δικαιοδοσίες σε ιερείς για την ανοικοδόμηση μοναστηριών και τέλος δώριζαν εκκλησιαστικά είδη σε ναούς.

Για την Άννα Κομνηνή έχουν ήδη αναφερθεί αρκετά στη βιογραφία της, οπότε δε θα τα επαναλάβω για να μη σας κουράσω. Η Άννα ήταν μια γυναίκα με χαρίσματα, αλλά και τρωτά σημεία. Ήταν φιλόδοξη, όπως η γιαγιά της Άννα Δαλασσηνή, αλλά αυτός ο υπέρμετρος ζήλος για δόξα και ανάδειξη αφορούσε αποκλειστικά την εκπλήρωση των προσωπικών της επιθυμιών. Πίστευε ότι μπορούσε να διοικήσει καλύτερα από τα αρσενικά μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Λειτουργήσε επιτόλαια, όταν προσπάθησε να ανέλθει στον θρόνο, κάνοντας κάτι πρωτάκουστο για τα δεδομένα της εποχής. Επιχείρησε να αλλάξει τη σειρά διαδοχής στον αυτοκρατορικό θρόνο, ώστε να παραμερίσει τον αδερφό της για προσωπικό της συμφέρον και να γίνει η ίδια αυτοκράτωρ. Η Άννα μισούσε σφόδρα τον αδερφό της από τη γέννηση του, καθώς << το μαυριδερό αγοράκι, με το μεγάλο μέτωπο και τα

⁸⁷ Νικολάου (1994, 44-45)

στεγνά μάτια >> εμφανίστηκε απροσδόκητα στη ζωή της για να της ανατρέψει τα μεγαλεπήβολα σχέδια.

Τις τελευταίες στιγμές της ζωής του λίγο πριν ξεψυχήσει ο πατέρας της Άννας, Αλέξιος Α' Κομνηνός εκμυστηρεύτηκε στη σύζυγό του, Ειρήνη Δούκαινα - η οποία λόγω της τεράστιας αδυναμίας που έτρεφε για την Άννα, τον έστρεψε να αναγγείλλει επίσημα ως διάδοχό του τον Νικηφόρο Βρυέννιο, σύζυγο της Άννας και κατά συνέπεια την ίδια την Άννα- πως αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, << γελάσειε το Παρρώμαιον >>.88 Ύστερα, η Άννα Κομνηνή προέτρεψε τον σύζυγό της να έρθει σε ρήξη με τον νόμιμο διάδοχο του θρόνου, τον αδελφό της, Ιωάννη Β'. Όταν το εγχείρημα δε στέφθηκε από επιτυχία εξαιτίας της αδρανούς στάσης του Βρυέννιου, ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει ότι η Κομνηνή << εμέμφθη τη φύση ως αυτη μέν διασχουσαν τό άρθρον καί εγκοιλάνασαν, τω δέ Βρυεννίω τό μόριον αποτεινάσαν καί σφαιρώσασαν >>.

Γ) ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΆΝΝΑ ΚΟΜΝΗΝΗ

Ίσως είναι παράτολμο να εκφράσει κανείς μια αποκρυσταλλωμένη άποψη για τον σαφή προσδιορισμό της γυναικείας θέσης στη βυζαντινή κοινωνία. Δεδομένου, όμως, ότι οι πληροφορίες από τις πηγές είναι αποσπασματικές και συγκεχυμένες μέσα στον αχανή χωροχρόνο του βυζαντινού κράτους και η γυναικεία παρουσία σπάνια συγκριτικά με εκείνη των αντρών, γίνεται εύκολα αντιληπτό πως δεν διασφαλίζεται μια νοηματική συνάφεια για την εξαγωγή βέβαιων εκτιμήσεων.

Η γυναικεία παρουσία στα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα του βυζαντινού κράτους οπωσδήποτε εξαρτάται από τον βαθμό της πνευματικής τους καλλιέργειας. Στις γυναίκες που ανήκαν στα χαμηλότερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα η εκπαίδευση ξεκινούσε σε ηλικία έξι χρονών, σταματούσε, όταν συμπλήρωναν το ένατο έτος της ηλικίας τους και αφορούσε στην παροχή βασικών γνώσεων σε μαθήματα, όπως η

⁸⁸ Χωνιάτης (1975, 5-6)

αριθμητική, η ανάγνωση, η γραφή, η ωδική και η ιερά ιστορία. Υπεύθυνοι για τη μόρφωση των νεαρών κοριτσιών ήταν οι κηδεμόνες τους στο σπίτι και κυρίως οι μητέρες τους, εάν διέθεταν το απαιτούμενο πνευματικό υπόβαθρο για να συμβάλλουν στη διδασκαλία τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί τον 10ο αιώνα η αγία Αθανασία της Αιγίνης, η οποία από επτά χρονών γνώριζε την Αγία Γραφή και το Ψαλτήρι. Άλλη γνωστή αναφορά σε επιμελημένη παιδεία κοριτσιού γίνεται στον επιτάφιο λόγο του Θεόδωρου Στουδίτη προς τη μητέρα του, όπου ο ίδιος εγκωμιάζει την ανατροφή που έδωσε εκείνη στα παιδιά της και κυρίως στην κόρη της (<< καταρτίζει το θυγάτριον με τρόπο θαυμαστό και τα ιερά εκπαιδεύουσα γράμματα παρά το γεγονός ότι αυτή καθυστέρησε να λάβει την απαραίτητη παιδεία, επειδή ην αγράμματος εξ ορφανίας>>). Αλλά και η θυγατέρα του Μιχαήλ Ψελλού, η Στυλιανή πριν ακόμα πεθάνει σε ηλικία μόλις εννέα ετών είχε λάβει αξιοσημείωτη εκπαίδευση, όπως άρμοζε στις γυναίκες της αριστοκρατίας. Στον αντίποδα, η μητέρα του Μιχαήλ Ψελλού διέθετε μόνο τη βασική παιδεία. Αυτό εξηγείται αν σκεφτεί κανείς τη διαφορά της κοινωνικής θέσης, όπως επίσης και τον ρόλο της γυναίκας ανά εποχή μέσα στη βυζαντινή κοινωνία.

Άλλες πληροφορίες που διαθέτουμε για τα κοράσια των χαμηλότερων κοινωνικά βαθμίδων είναι, ότι πιθανώς να παρακολουθούσαν μαθήματα σε σχολεία ή γυναικείες μονές, σε πλήρη αντιστοιχία με τα αγόρια, τα οποία παρακολουθούσαν μαθήματα σε αντρικά μοναστήρια. Για παράδειγμα, η μονή της Βεβαίας Ελπίδος στην Κωνσταντινούπολη διέθετε εκπαιδευτήριο, όπου φοιτούσαν τόσο αγόρια όσο και κορίτσια, το οποίο εν συνεχεία σταμάτησε οριστικά τη λειτουργία του. Είναι βέβαιο ότι η μόρφωση για τη μέση Βυζαντινή αποτελούσε πολυτέλεια και μόνο όσες ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ή τον αυτοκρατορικό κύκλο, όπως η πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή είχαν το πλεονέκτημα της πρόσβασης στην ανώτερη παιδεία. Έτσι δικαιολογείται η ύπαρξη ελάχιστων γυναικών μέσα στον τεράστιο κατάλογο των Βυζαντινών υμνογράφων, συγγραφέων και λογίων.

Ειδικότερα, η υμνογραφία, το κατεξοχόν λογοτεχνικό είδος που αναπτύχθηκε στο Βυζάντιο εκπροσωπείται μόνο από τέσσερις γυναίκες : την Κασσία ή Κασσιανή ή Εικασία ή Ικασία⁸⁹, τη Θεοδοσία τη Μελωδό⁹⁰, τη Θέκλα⁹¹ και την Παλαιολογίνα.

⁸⁹ Οι δύο τελευταίες ονομασίες προήλθαν από το σφάλμα ενός αντιγραφέα που προσέθεσε το γράμμα << ι >>. Βλαχοπούλου (1987, 140)

⁹⁰ Νικολάου (2005, 206-207)

Αξίζει να επισημανθεί ότι αυτές ανήκαν στην κοινωνική ελίτ των πιο δύο σημαντικών αστικών κέντρων του βυζαντινού κράτους, της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης. Με την καταγωγή τους σαν λάβαρο, αλλά και τα προσωπικά τους χαρίσματα η καθεμία κατόρθωσαν να συνθέσουν ανεμπόδιστα και τα πνευματικά δημιουργήματά τους να φανούν πολύ ανώτερα των κοινωνικών προκαταλήψεων. Από την άλλη, οι άντρες υμνογράφοι δεν είχαν κάποιο περιορισμό ως προς την καταγωγή ή την κοινωνική θέση που κατείχαν για να αποδώσουν το έργο τους.

Αλλά και στην επιστολογραφία, ένα λογοτεχνικό είδος στο οποίο διέπρεψαν οι Βυζαντινοί και ξεπέρασαν τους προκατόχους τους είναι επίσης δυσεύρετη η γυναικεία παρουσία. Γυναίκες να εμφανίζονται ως αποδέκτες επιστολών ή ως επιστολογράφοι σπανίζουν. Στο ευρύ κοινό, ενώ αφθονούν οι επιστολές ανδρών, από γυναικείες γνωστές είναι ελάχιστες, όπως της Ειρήνης Ευλογίας, θυγατέρας του Νικηφόρου Χούμνου και χήρας του δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγου. Επιπλέον, πληροφορίες αντλούμε από την ανταλλαγή επιστολών μεταξύ ανδρών και ιδίως του Θεόδωρου Στουδίτη. Οι γυναίκες που συνομιλούσαν μαζί του μέσω γραμμάτων ήταν είτε μέλη της ανώτατης τάξης είτε σύζυγοι ή θυγατέρες στρατιωτικών είτε καλόγριες ή επικεφαλείς γυναικείων μοναστηριών. Αυτές κατοικούσαν στην Πόλη και τα προάστια της και προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Από το υλικό που έχουμε στα χέρια μας αντιλαμβανόμαστε, ότι πρόκειται για γυναίκες που διέθεταν άρτια εκπαίδευση, όπως άλλωστε άρμοζε στις γυναίκες της αριστοκρατίας. Ωστόσο, θα ήταν επιπόλαιο κάποιος να εξάγει βιαστικά συμπεράσματα και να ισχυριστεί, ότι όλες ανεξαιρέτως οι γυναίκες της υψηλής κοινωνίας ήταν εξαιρετικά μορφωμένες. Εντύπωση προκαλεί η περίπτωση της δέσποινας Σοφίας, η οποία διέθετε βιβλιοθήκη και απέστειλε μηνύματα με τον << ανώνυμο καθηγητή >> του 10ου αιώνα στον οποίο παραχωρούσε συχνά για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα βιβλία.

Όπως επισημαίνει ο Κάρολος Ντιλ << ελάχιστα κράτη άφησαν στη γυναίκα περισσότερη θέση, της έδωσαν σημαντικότερο ρόλο, της εξασφάλισαν πλατύτερη επιρροή στα ζητήματα της πολιτικής και στα κρατικά πεπρωμένα, απ' τη βυζαντινή αυτοκρατορία >>. << Γυναίκα επιστήμων, με την έννοια ότι όχι μόνον άσκησε επιστημονικό έργο μα και συνέβαλε στην επιστημονική έρευνα και πρόοδο, δε

⁹¹ Catafygiotou-Topping

φαίνεται να υπήρξε στο Βυζάντιο. Περιπτώσεις, όπως της αυτοκράτειρας Ζωής που πειραματιζόταν με την κατασκευή αρωμάτων ή της Άννας Κομνηνής που συνέγραψε αξιόπιστο ιστορικό έργο παραπέμπουν σε ένα κοινωνικό και συνακόλουθα μορφωτικό επίπεδο που σαφώς δεν αντιπροσωπεύει τη μέση Βυζαντινή και είναι οι εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν απλώς τον κανόνα >>.92 Παρά το γεγονός, ότι προέκυψε κάποια πρόοδος στους μετέπειτα αιώνες, αυτό δεν στάθηκε αρκετό να αντιστρέψει το κακό κλίμα και τη γενικότερη υποβίβαση της θέσης της. Συμπερασματικά, οι Βυζαντινές γυναίκες σχεδόν στο σύνολό τους βίωσαν την κοινωνική καταπίεση και δραστηριοποιήθηκαν οικονομικά μέσα στα επιτρεπτά όρια που τους ορίστηκαν, αλλά δεν κατόρθωσαν ποτέ να ξεφύγουν από την έννοια του συγκεκριμένου και του κοινωνικά αποδεκτού. Ο κοινωνικός ρατσισμός, αλλά και η περιφρόνηση προς το άτομό τους είναι έκδηλα σε όλο τον Μεσαίωνα, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η ΆΝΝΑ ΚΟΜΝΗΝΗ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Κωνσταντίνος Καβάφης «Άννα Κομνηνή»⁹³

Στον πρόλογο της Αλεξιάδος της θρηνεί,για την χηρεία της η Άννα Κομνηνή.

Εις ίλιγγον είν'η ψυχή της.

«Και ρείθροις δακρύων», μας λέγει, «περιτέγω
τους οφθαλμούς..... Φευ των κυμάτων» της ζωής της,

⁹² Μαργαρου (2000, 274)

⁹³ Ηλεκτρονική πηγή : <http://www.kavafis.org/poems/content.asp?id=34&cat=1>

«φευ των επαναστάσεων». Την καίει η οδύνη
«μέχρις οστέων και μυελών και μερισμού ψυχής».

Όμως η αλήθεια μοιάζει που μια λύπη μόνη
καιρίαν εγνώρισεν η φίλαρχη γυναίκα·
έναν καϋμό βαθύ μονάχα είχε
(κι ας μην τ' ομολογεί) η αγέρωχη αυτή Γραικιά,
που δεν κατάφερε, μ' όλην την δεξιότητά της,
την Βασιλείαν ν' αποκτήσει· μα την πήρε
σχεδόν μέσ' απ' τα χέρια της ο προπετής Ιωάννης.⁹⁴

ΑΝΑΛΥΣΗ:

Στον πρόλογο της Αλεξιάδος της θρηνεί, για τη χηρεία της η Άννα Κομνηνή. Στο προοίμιο του ιστορικού της έργου η ίδια περιγράφει σύντομα τη ζωή της και του άντρα της Νικηφόρου Βρυέννιου, ο οποίος ήταν πεπαιδευμένος και σπουδαίος αξιωματικός.

Η Άννα Κομνηνή εγκωμιάζει την κοσμιότητα του άντρα της, το σπάνιο κάλλος του, αλλά και την πνευματική του παραγωγή, εκφράζοντας το τεράστιο πλήγμα που υπέστη η ίδια μετά τον χαμό του όσο και το κράτος που έχασε έναν τόσο αξιόλογο υπήκοο.

Εις ίλιγγον είν' η ψυχή της. «Και ρείθροις δακρύων», μας λέγει, «περιτέγγω τούς οφθαλμούς⁹⁵.....Φευ των κυμάτων» της ζωής της, «φευ των επαναστάσεων».⁹⁶ Την καίει η οδύνη «μέχρις οστέων και μυελών και μερισμού ψυχής».⁹⁷

Στη β' στροφή του ποιήματος ο Καβάφης αποτυπώνει την άσχημη ψυχολογική κατάσταση της πριγκίπισσας για τον θάνατο του συζύγου της, χρησιμοποιώντας ατόφια αποσπάσματα από το προοίμιο της Αλεξιάδας. Νιώθει έναν ίλιγγο εσωτερικά και αστεϊρέντα δάκρυα πλημμυρίζουν το πρόσωπό της. Αλίμονο στις αναταραχές και στις εξεγέρσεις που στιγμάτισαν τον βίο της. Η θλίψη και η δυστυχία που αισθάνεται

⁹⁴ Περισσότερα βλ. Παπαγεωργίου (2017)

⁹⁵ << Και ρείθροις δακρύων περιτέγγω τούς οφθαλμούς >> = Σκοτάδι γειμίζει την ψυχή μου και ποτάμια δακρύων κυλάνε από τα μάτια μου

⁹⁶ << Φευ των κυμάτων, φευ των επαναστάσεων >> = Αλίμονο τί κύματα, τί θύελλες !

⁹⁷ << μέχρις οστέων και μυελών και μερισμού ψυχής >> = Ως τα κόκαλα και ως το μεδούλι τους και ως το τελευταίο μόριο της ψυχής μας. Ο Σαββίδης δίνει τη δική του μετάφραση : << Μέχρι τα κόκαλα και τα μεδούλια και ίσαμε το σκίσιμο της ψυχής >> - Σαββίδης (2009, 112)

για την απώλεια του συζύγου της αποτελούν ένα πραγματικό βασανιστήριο, το οποίο έχει τεράστιο αντίκτυπο στον εσωτερικό της κόσμο. Η Άννα σημειώνει στο προοίμιο της Αλεξιάδας, ότι η αυτοκρατορική της καταγωγή δεν σήμαινε απαραίτητα μια πολυτελή, οκνηρή και φυγόπονη ζωή. Υπογραμμίζει, μάλιστα, ότι το αυτοκρατορικό της γένος δεν της εξασφάλιζε μια ήρεμη και ευτυχισμένη ζωή ούτε την προστάτευε από τις κακοτυχίες και τις στενοχώριες. Υπόμεινε πολλές πίκρες και ταλαιπωρίες, οι οποίες φάνηκαν μηδαμινές μπροστά στο πένθος του συζύγου της. Η Άννα εκθειάζει τον νεκρό πια σύζυγό της, καθώς τον περιγράφει ως το απόλυτο ανδρικό πρότυπο τόσο σε εμφανισιακό επίπεδο όσο και σε ηθικό και επαγγελματικό, γεγονός που μεγεθύνει ακόμα περισσότερο τον πόνο της.

Όμως η αλήθεια μοιάζει που μια λύπη μόνην καιρίαν εγνώρισεν η φίλαρχη γυναίκα· έναν καϋμό βαθύ μονάχα είχε (κι ας μην τ' ομολογεί) η αγέρωχη αυτή Γραικιά, που δεν κατάφερε, μ' όλην την δεξιότητά της, την Βασιλείαν ν' αποκτήσει· μα την πήρε σχεδόν μέσ' απ' τα χέρια της ο προπετής⁹⁸ Ιωάννης.

Στη γ' στροφή του ποιήματος ο Καβάφης μιλά για τη βαθύτερη αιτία που κρύβεται πίσω από την ψυχική οδύνη της πριγκίπισσας που δεν είναι άλλη από την απόρριψη της από τον αυτοκρατορικό θρόνο. Ενώ, αρχικά, φαίνεται να μην μπορεί να συνέλθει συναισθηματικά από τον θάνατο του συζύγου της, στην ουσία αυτό που της έχει στοιχίσει πιο πολύ είναι η μη ενθρόνιση και η μη αναρρίχηση της στην ανώτατη εξουσία. Χάρη στο θάρρος του Ιωάννη Β' Κομνηνού, την αμφίβολη στάση και τη δειλία του Νικηφόρου Βρυέννιου, στον αυτοκρατορικό θρόνο ανήλθε ο πρώτος, με αποτέλεσμα στην καρδιά της πριγκίπισσας << να φουντώσει ένα αίσθημα οργής Μήδειας >>, όπως επισημαίνει ο Charles Diehl. Σχεδίαζε προμελετημένη ανθρωποκτονία εναντίον του θρασέος αδερφού της, Ιωάννη Β' που της άρπαξε τον αυτοκρατορικό τίτλο μέσα από τα χέρια. Εδώ ο ποιητής αποκαλεί τον Ιωάννη Β' προπέτη εξ ονόματος της Άννας.

Πράγματι, αν και ο Νικηφόρος Βρυέννιος ήταν μια πολύ αξιόλογη φυσιογνωμία, η Άννα δεν αναγνώρισε την αξία του και τα προτερήματά του. Για τον λόγο αυτό, δεν επιθυμούσε να συνεργαστεί μαζί της για την εκπλήρωση των φιλοδοξιών της, κυρίως λόγω του σθένους του χαρακτήρα του και των ηθικών φραγμών που τον είχαν στοιχειώσει. Συνεπώς, ο κλαυθμός, ο οποίος εξιστορείται στον πρόλογο της Αλεξιάδας, στην πραγματικότητα σκιαγραφεί τις έντονες ψυχικές διακυμάνσεις που

⁹⁸ Για το επίθετο προπετής βλ.

http://users.uoa.gr/~nectar/history/tributes/byzantine_historians/nicetas_choniates_historia.htm.

θα έπρεπε να είχε η Άννα ως σύζυγος του εκλιπόντος και όχι τελικά την υπάρχουσα συναισθηματική της κατάσταση. Ο καημός και η πίκρα της Άννας πηγάζουν από τη μη επίτευξη των ονείρων της για διάκριση και εξουσία. Πλησίασε πολύ κοντά στην υλοποίηση των πολιτικών της στόχων, αλλά δεν τα κατάφερε εξαιτίας των καθυστερήσεων του συζύγου της. Έτσι, ο ποιητής παρά την εξομολόγηση της πριγκίπισσας για το πώς νιώθει ενδόμυχα, εστιάζει στα βαθύτερα αίτια της θλίψης της και ξεσκεπάζει τα πραγματικά της αισθήματα. Ο Καβάφης, ωστόσο, είναι αμερόληπτος και τηρεί ουδέτερη στάση στην αφήγηση των γεγονότων. Με αφορμή, μάλιστα, τη φράση << η υπέροχη αυτή Γραικιά >> εκφράζει τη βαθιά εκτίμηση και το δέος που του προκαλεί αυτή η σπουδαία και επιβλητική Βυζαντινή γυναίκα.

Ο ποιητής δεν επιθυμεί να επικρίνει τα μεγαλόπνοα σχέδια της πριγκίπισσας για την άσκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Αρέσκεται να προβάλλει την έντονη προσωπικότητά της και να δηλώνει με αυτόν τον τρόπο τον σεβασμό του για μια μεγαλοπρεπή Ελληνίδα, που ήταν έτοιμη ακόμα και τον αδερφό της να παραγκωνίσει με μοναδικό αντάλλαγμα το αυτοκρατορικό στέμμα.

Παρά την υστεροβουλία της, μπορεί η ίδια να μην κατάκτησε την κορωνίδα της πολιτικής εξουσίας, τον αυτοκρατορικό θρόνο, ωστόσο διέπρεψε ως συγγραφέας με την ιδιότητα της ιστορικού, καθώς με την κορυφαία σύνθεσή της, την << Αλεξιάδα >> κατάφερε να πετύχει μια εξέχουσα θέση στις τέχνες και τα γράμματα, διατηρώντας την υστεροφημία της στους απογόνους της.

Όπως σχολιάζει εκείνη στο εισαγωγικό μέρος της Αλεξιάδας, << ο χρόνος που κυλά αφήνει στη λήθη οτιδήποτε σημαίνουν >> και η πριγκίπισσα επιθυμούσε να διαφυλάξει όχι μόνο την ανάμνηση του πολυαγαπημένου της πατέρα Αλεξίου Α', αλλά και της ίδιας.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του ποιητή είναι η ειρωνεία, η οποία συναντάται διάχυτη σε όλο το ποίημα. Στην αρχή, ο Καβάφης, μας μεταφέρει τα αισθήματα της πριγκίπισσας σύμφωνα με τα όσα εκείνη διατυπώνει στο προοίμιο της Αλεξιάδας, ενώ στην πορεία φανερώνει τις ιδιοτελείς ιδέες και τις τολμηρές πρωτοβουλίες της, οι οποίες επιβεβαιώνονται από τις ανταγωνιστικές ενέργειές της εις βάρος του αδελφού της, Ιωάννη Β' για την απόκτηση του αυτοκρατορικού θρόνου, υποσκάπτοντας με αυτόν τον τρόπο τη φιλαλήθεια και την ευθύτητα της Άννας. Η ειρωνεία εντείνεται ακόμα περισσότερο και γίνεται τραγική, καθώς διαπιστώνεται μια αντίθεση ή και σύγκρουση, όπως θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος, των προσποιητών συναισθημάτων από των υφισταμένων.

Η Άννα επιδίωξε να κρατήσει μυστική την αποκαρδίωσή της για τη διάψευση των πολιτικών της στόχων και φιλοδοξιών. Όμως, αυτή η πολιτική αστοχία οφείλεται σε μεγάλο ποσοστό στην έλλειψη βοήθειας και συμπαράστασης του συζύγου της, για τον οποίο σπαράζει αυτή τη στιγμή, στοιχεία που δεν συνάδουν μεταξύ τους. Ωστόσο, ο ποιητής δηλώνει, ότι η πραγματικότητα δεν μπορεί να σπλώσει τη φήμη της Βυζαντινής πριγκίπισσας, γιατί εκείνη το μόνο που λαχταρούσε ήταν η αυτοκρατορική δύναμη για να κυριαρχήσει στην πολιτική σκηνή, παρά το γεγονός ότι ήταν γένους θηλυκού. Η εσωτερική ανάγκη για διακυβέρνηση και αυτοπροβολή σε συνδυασμό με τα μέσα που χρησιμοποίησε, το πείσμα και την αφοβία της, δε θα έπρεπε να είναι κατακριτέα σύμφωνα με την άποψη του Καβάφη, γιατί εκείνα είναι τα διακριτικά στοιχεία που ξεχωρίζουν αυτή τη γυναικεία μορφή υψηλού βεληνεκούς, η οποία σαν άντρας τόλμησε να διεκδικήσει τα κεκτημένα της και να εστιάσει στην κορυφή της αυτοκρατορικής πυραμίδας. Ήταν μια γνήσια επαναστάτρια, που η ιστορία, όμως, δεν τη δικαίωσε.

Ειρωνεία και μάλιστα λεκτική, υπάρχει και στο χαρακτηρισμό << προπετή >>, δηλαδή ιταμού που αποδίδει ο ποιητής στον Ιωάννη, καθώς πίσω από τη συγκεκριμένη λέξη υποβάλλονται διττά νοήματα και ανάμεικτα συναισθήματα. Από τη μία πλευρά, οι αναγνώστες εκλαμβάνουν αυτό το επίθετο ως ειρωνεία ενάντια στην πριγκίπισσα, καθώς ο αδελφός της, Ιωάννης Β' έπρεπε να διαδεχθεί τον πατέρα τους, Αλέξιο Α' ως κεφαλή της αυτοκρατορίας σύμφωνα με τον νόμο. Αφού, όμως, εκείνη δεν δέχτηκε να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα και αφήφησε τη σειρά ακολουθίας στον θρόνο, αυτή αποδεικνύεται αναιδής. Από την άλλη πλευρά, ο όρος του αυθάδη ανταποκρίνεται πλήρως στη γνώμη που είχε η Άννα για τον Ιωάννη. Η ίδια ως πρωτότοκη κόρη του Αλεξίου Α', επειδή είχε γεννηθεί μέσα στην πορφύρα και της είχε τοποθετηθεί το αυτοκρατορικό διάδημα από την κούνια, ονειρευόταν από μικρή ακόμα ηλικία, ότι κάποια μέρα θα βασιλέψει στον θαυμαστό θρόνο των Καισάρων. Η μοίρα, όμως, είχε άλλα σχέδια για την ίδια. Όταν γεννήθηκε ο αδελφός της, αυτό το πλάνο αυτόματα ακυρώθηκε. Η Άννα, παρά τις εσωτερικές πολιτικές ανακατατάξεις, δεν σταμάτησε ποτέ να πιστεύει, ότι αυτή ήταν η μόνη άξια για να διαδεχθεί πρώτη τον πατέρα της στον θρόνο, γεγονός που θα συνέβαινε στην πραγματικότητα, αν δεν υπήρχαν στον Μεσαίωνα οι προκαταλήψεις ενάντια στο ασθενές φύλο, όπως έχουν καταγραφεί αναλυτικά στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Στα κακοτράχαλα τα βουνά
με το σουραύλι¹⁰⁰ και το ζουρνά¹⁰¹
πάνω στην πέτρα την αγιασμένη
χορεύουν τώρα τρεις αντρειωμένοι.
Ο Νικηφόρος¹⁰² κι ο Διγενής¹⁰³
κι ο γιος της Άννας της Κομνηνής.

Δική τους είναι μια φλούδα γης
μα εσύ Χριστέ μου τους ευλογείς
για να γλιτώσουν αυτή τη φλούδα
απ' το τσακάλι και την αρκούδα.
Δες πώς χορεύει ο Νικηταράς¹⁰⁴

⁹⁹ Εκτελέσεις:

1η-> 1976. Ερμηνεία : Μανώλης Μητσιάς – Δήμητρα Γαλάνη από το δίσκο << Αθανασία >>. Στίχοι : Νίκος Γκάτσος. Ενορχήστρωση : Μάνος Χατζηδάκις. Μπουζούκι : Θανάσης Πολυκανδριώτης.
<https://www.youtube.com/watch?v=9jcK7gIGplg>

2η-> 1987. Ερμηνεία: Βασίλης Λέκκας από την κασετίνα 3 δίσκων 33 στροφών << Η Λαϊκή Αγορά 30 τραγούδια 1959 – 1975 >> με νέες εκτελέσεις, όπου συμμετέχουν η Έλλη Πασπαλά, ο Ηλίας Λιούγκος και ο Γιώργος Νταλάρας. Στίχοι : Νίκος Γκάτσος. Ενορχήστρωση : Νίκος Κηπουργός. Κλαρίνο : Νίκος Γκίνος. <https://www.manoshadjidakis.com/h-laikh-agma-30-tragoudia/>

3η-> 2007. Ερμηνεία: Μανώλης Μητσιάς, συνοδεύει η Ορχήστρα Νυκτών Εγχόρδων Δήμου Πατρέων, την οποία διευθύνει ο Θανάσης Τσιπινάκης. Στίχοι : Νίκος Γκάτσος. Ενορχήστρωση : Γιώργος Παγιάτης & Σοφία Καμαγιάννη στο διπλό cd << Από τον Τσιτσάνη στον Χατζηδάκι >>. Ζωντανή ηχογράφιση από συναυλία στο Συνεδριακό και Πολιτιστικό Κέντρο του Πανεπιστημίου Πατρών στις 17 Δεκεμβρίου 2007 <https://www.youtube.com/watch?v=eefliEi5FP0> & συλλογή << Βασίλης Τσιτσάνης – cd 5 >> (2009).

4η-> 2010. Ερμηνεία : Μάριος Φραγκούλης στο διπλό cd << Μάριος Φραγκούλης – Μάνος Χατζηδάκις – Η εποχή της αγάπης 2 >> <https://www.youtube.com/watch?v=uQt72M1meK0> & συλλογή << Sony Music For The World >> (2010).

¹⁰⁰ Σουραύλι = Ο λαϊκός ή ποιμενικός αυλός, η λεγόμενη φλογέρα. Η λέξη προέρχεται από το μεσαιωνικό ουσιαστικό σουραύλιον, το οποίο σχηματίστηκε από συγχώνευση σε μια λέξη (συμφυρμό) των ουσιαστικών συριγξ και αυλός – Μπαμπινιώτης (2004, 943)

¹⁰¹ Ζουρνάς = Λαϊκό ξύλινο πνευστό όργανο, που αποτελούσε παλαιότερα το κατεξοχήν όργανο υπαίθριων εορταστικών συγκεντρώσεων. Χαρακτηριστική είναι η φράση η τελευταία τρύπα του ζουρνά για πρόσωπο που είναι τελευταίο σε μια ιεραρχία, που δεν έχει την παραμικρή ισχύ, δηλαδή αποτελεί τον τελευταίο τροχό της αμάξης – Μπαμπινιώτης (2004, 403)

¹⁰² Νικηφόρος = Ο Νικηφόρος Φωκάς. Βυζαντινός αυτοκράτορας (963 – 969), νικητής των Αράβων – Μπαμπινιώτης (2004, 676)

¹⁰³ Διγενής, Ακρίτας (10ος αι.) = Θρυλικός ήρωας του Βυζαντίου, του οποίου τα κατορθώματα εναντίον των Αράβων και των απελατών ενέπνευσαν τα τραγούδια του ακριτικού κύκλου και το ομώνυμο έπος – Μπαμπινιώτης (2004, 267)

κι αηδόνι γίνεται ο ταμπουράς.¹⁰⁵

Από την Ήπειρο στο Μοριά
κι απ' το σκοτάδι στη λευτεριά
το πανηγύρι κρατάει χρόνια
στα μαρμαρένια του Χάρου αλώνια.
Κριτής κι αφέντης είν' ο Θεός
και δραγουμάνος¹⁰⁶ του ο λαός.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ :

Με τον όρο τσάμικο¹⁰⁷ εννοούμε τον παραδοσιακό κυκλικό χορό σε ρυθμό 3/4, ο οποίος πάντα ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους παραδοσιακούς χορούς για τις εντυπωσιακές φιγούρες του πρώτου χορευτή. Είναι άρρηκτα συνυφασμένος με άλλους δύο όρους, την πατρίδα και τη λεβεντιά. Η ονομασία του προήλθε από την Τσαμουριά¹⁰⁸ ή το Τσάμικο της Ηπείρου. Οι ερευνητές τον συσχετίζουν με τους Τσάμηδες, οι οποίοι εισχώρησαν και αποτέλεσαν αδιάσπαστο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας μετά την απελευθέρωση. Ονομάζεται και κλέφτικος, καθώς χορευόταν από τους κλέφτες και τους αρματωλούς την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Σύμφωνα με την

¹⁰⁴ Νικηταράς = Ο Νικήτας Σταματελόπουλος (1787 – 1849). Οπλαρχηγός της Επανάστασης του 1821 που διακρίθηκε σε πολλές μάχες, κυρίως των Δολιανών στις 18 Μαΐου 1821. Επονομάστηκε << Τουρκοφάγος >>. Μπαμπινιώτης (2004, 676)

¹⁰⁵ Ταμπουράς = Έγχορδο λαϊκό όργανο με βαθύ ηχείο, πολύ μακρύ βραχίονα και δύο, τρία ή τέσσερα ζεύγη χορδών – Μπαμπινιώτης (2004, 1017-1018)

¹⁰⁶ Δραγουμάνος και δραγομάνος = Διερμηνέας ή μεταφραστής στην αυλή του σουλτάνου – Μπαμπινιώτης (2004, 283)

¹⁰⁷ Μπαμπινιώτης (2004, 1060)

¹⁰⁸ Τσαμουριά = Περιοχή της Ηπείρου, που περιλαμβάνει τις περιοχές Παραμυθιάς, Φιλιατών, Μαργαριτίου και χωριά του Δέλβινου, δηλαδή σχεδόν τη σημερινή Θεσπρωτία. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και για αρκετό διάστημα επιβλήθηκαν στην περιοχή οι αλβανικής καταγωγής οικογένειες των Ντεμάτων και των Σεϊκάτων. Στην Παραμυθιά σημαντικό ρόλο έπαιξε η οικογένεια των Προνιάτων, που άλλοτε υποστήριζε τους Σουλιώτες και άλλοτε τον Αλή Πασά των Ιωαννίνων. Οι περισσότεροι κάτοικοι της περιοχής ονομάζονταν Τσάμηδες – Επιστήμη & Ζωή (χ.χ : 87)

παράδοση, ορισμένοι άντρες χόρευαν με παραδοσιακές φορεσιές τον συγκεκριμένο χορό μπροστά στον βασιλιά Όθωνα και στο εξής ο χορός καθιερώθηκε.

Συγκαταλέγεται στους πανελλήνιους χορούς, αφού χορεύεται στην πλειονότητα των ηπειρωτικών περιοχών της Ελλάδας. Ο τσάμικος είναι ένας από τους πιο προσφιλείς στο λαό χορούς. Χορεύεται από ψηλούς και σωματώδεις άνδρες με ιδιαίτερες χορευτικές ικανότητες, τα λεγόμενα παλικάρια. Παλαιότερα, χορευόταν μόνο από άνδρες και σε αρκετά μέρη οι χορευτές κρατούσαν και τον οπλισμό τους, ενώ τη σημερινή εποχή χορεύεται και από γυναίκες. Υπάρχουν διαφορετικοί τύποι τσάμικου και οι χορευτικές κινήσεις ποικίλλουν αναλόγως την περιοχή. Ειδικότερα, στα ορεινά της Ρούμελης επιλέγουν τα οκτώ βήματα σε αντιδιαστολή με την Πελοπόννησο που χρησιμοποιούν τα δεκατέσσερα. Οι παραλλαγές του τσάμικου είναι με οκτώ, δώδεκα, δεκατέσσερα και δεκαέξι βήματα.

Πολλές φορές, αυτός που σέρνει τον χορό σταματά τη ροή του κύκλου, ενεργεί αυτοβούλως σύμφωνα με την έμπνευση της στιγμής, κάνοντας ψαλίδια, πηδήματα ή στροφές, ξεφεύγοντας από τα τετριμμένα και τους κανόνες τόσο για να διασκεδάσει περισσότερο το κοινό όσο και για να αναδείξει τις χορευτικές του δεξιότητες. Όταν ο πρώτος αυτοσχεδιάζει, επιδεικνύοντας το χορευτικό του ταλέντο με τις ιδιαίτερες φιγούρες του, οι συγχορευτές του επαναλαμβάνουν τα ίδια βήματα μέχρι εκείνος να τελειώσει και να συνεχιστεί ο χορός. Στην Ήπειρο κυριαρχεί το βραδύ, βαρύ βάδισμα, ενώ στην Πελοπόννησο οι κινήσεις είναι πιο ανεξάρτητες, καθώς ο χορευτής μπορεί να πάρει περισσότερες πρωτοβουλίες.

Ως προς το κείμενο η φράση << στα κακοτράχαλα τα βουνά >> προσδιορίζει το βραχώδες και δύσβατο ελληνικό τοπίο. Όχι τεράστιοι κάμποι, αλλά άγονα μέρη χωρίς πυκνή βλάστηση, που όμως έμελλε να αποτελέσουν τόπους απaráμιλλης ανδρείας, καθώς ήταν το καταφύγιο των ανυπότακτων Ελλήνων που ζούσαν στα βουνά και πολεμούσαν τους Τούρκους. Αυτοί συσπειρώθηκαν την περίοδο της Τουρκοκρατίας και αποτέλεσαν την πιο αξιόπιστη μάχιμη δύναμη κατά την Ελληνική Επανάσταση. Η δύσκολη και γεμάτη κακουχίες ζωή τους (έλλειψη τροφής, στέρηση οικογένειας κά.) απαιτούσε πειθαρχία, ευφυΐα, τόλμη¹⁰⁹ και αποφασιστικότητα, στοιχεία που αποτέλεσαν το συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι του πολυάριθμου εχθρού. Τα βουνά συμβολίζουν την ελευθερία και τον αγώνα, όπου διαμορφώθηκε η ελληνική

¹⁰⁹ <<Θέλει αρετήν και τόλμην η ελευθερία>> - Κάλβος . Ωδή Τετάρτη. Εις Σάμον. στ.4-5

συνείδηση και καλλιεργήθηκε το όραμα για την επίτευξη ενός κοινού στόχου, που δεν ήταν άλλος από την απομάκρυνση του κατακτητή.

Το ρήμα << χορεύουν >> παραπέμπει στα γλέντια που έστηναν οι αγωνιστές του Έθνους μας μετά από κάθε πολεμική επιτυχία. Πιο συγκεκριμένα, μιλά για τρεις ηγετικές προσωπικότητες : τον Νικηφόρο Φωκά¹¹⁰, τον Βασίλειο Διγενή Ακρίτα¹¹¹ και τον γιο της Άννας της Κομνηνής. Ο Νικηφόρος Φωκάς ήταν ένας αυτοκράτορας πραγματικό πρότυπο, ο οποίος απάλλαξε το νησί της Κρήτης από τους Άραβες και έδωσε νέα πνοή στην αυτοκρατορία, τοποθετώντας τους θεμέλιους λίθους για την άνθιση που ακολούθησε στα χρόνια του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου (10ος αιώνας). Ο Βασίλειος Διγενής Ακρίτας ήταν ένας από τους ακρίτες¹¹², τους φύλακες δηλαδή των βυζαντινών ορίων της αυτοκρατορίας, στον οποίο αποδόθηκε η ονομασία Διγενής, επειδή καταγόταν από δύο διαφορετικά γένη. Η μητέρα του, Ειρήνη ήταν κόρη του Βυζαντινού στρατηγού Ανδρόνικου Δούκα και ο πατέρας του, Μουσούρ Σαρακηνός, εμίρης από τη Συρία. Οι ακρίτες ζούσαν στρατιωτικά στα αποκαλούμενα << στρατιωτόπια >>, εδαφικές εκτάσεις που τους είχαν παραχωρηθεί και για καλλιέργεια. Ήταν γνωστός για τη γενναιοψυχία, το ήθος και τα ανδραγαθήματά του κατά των Αράβων και μόνο ο Χάρος κατόρθωσε να τον νικήσει. Είναι ταυτισμένος με τη φιλοπατρία και το όνομά του έμεινε ανεξίτηλα χαραγμένο στην Ιστορία για τον ηρωισμό που επέδειξε για την πατρίδα και την ελευθερία εν όψει του κοινού εχθρού. Ο γιος της Άννας της Κομνηνής ήταν ο γιος της πιο λόγιας πριγκίπισσας του Βυζαντίου, η οποία είναι ευρέως γνωστή για την πολύπλευρη και σφαιρική εκπαίδευσή της, το ιστορικό της έργο <<Αλεξιάδα>>, το οποίο αποτελεί τομή στη βυζαντινή ιστοριογραφία, καθώς περιγράφει το πώς έδρασε, διοίκησε και διατήρησε σε ακμή το βυζαντινό κράτος ο πατέρας της Αλέξιος Α' Κομνηνός (τέλος 10ου-αρχές 11ου αιώνα), αλλά και την υψηλή αυτοεκτίμησή της για το γένος της.

Στην επόμενη στροφή, η φράση << φλούδα γης >> αναφέρεται στον ελλαδικό χώρο, ο οποίος είναι μικρός στο σύνολό του. Με τη βοήθεια του Χριστού και την πίστη σαν οδηγό οι Έλληνες προσπαθούν να προστατεύσουν την εδαφική ακεραιότητα της

¹¹⁰Περισσότερα βλ. Μελισσειδής & Ζαβολέα – Μελισσειδή (2009)

¹¹¹Περισσότερα βλ. http://greekurnames.blogspot.com/2011/07/blog-post_09.html

¹¹²Ετυμ. < μεσν. ακρίτας / ακρίτης < αρχ. άκρα / άκρη (στη μεσν σημ. << σύνορα >> του πληθ. άκραι) + παραγ.τέρμα – ίτης. Σημ. Ήδη στο μεσαιωνικό μυθιστόρημα Διγενής Ακρίτης συναντούμε την ερμηνεία : Ακρίτης ονομάσθη γάρ ως τας άκρας φυλάσων (Z 1316). Στους συνοροφύλακες ακρίτες, οι οποίοι είχαν καθιερωθεί ως θεσμός κατά τον 10ο αιώνα αντικαθιστώντας τους milites limitaneos (<<στρατιώτες των συνόρων>>) της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, παρέχονταν εκτάσεις γης στα όρια (άκρα) του βυζαντινού κράτους, προκειμένου να τα προστατεύσουν από τους επιδρομείς) – Μπαμπινιώτης (2010, 85)

πατρίδας τους από το τσακάλι, δηλαδή τους άσπονδους εχθρούς, αλλά και την αρκούδα, δηλαδή τους δυνατούς, τους πολιτικά, στρατιωτικά και οικονομικά ανώτερους, οι οποίοι θέλουν να καταλάβουν τον τόπο μας και να μειώσουν την εθνική μας κυριαρχία. Το ελληνικό πνεύμα και η ελληνική ψυχή βγαίνει αλώβητο μέσα από τις διάφορες διαμάχες και συμπλοκές, γιατί απαρνείται τον φόβο και προτάσσει το υψηλό φρόνημα. Από τον χορό δεν θα μπορούσε να λείπει ο Νικηταράς, μια πολύ σημαντική μορφή της Επανάστασης του 1821, ο οποίος ξεχώρισε για τον ζήλο που έδειξε ενάντια στις αντίπαλες στρατιωτικές δυνάμεις και δεν καρπώθηκε τα οφέλη της σε προσωπικό επίπεδο, αλλά έζησε με εντιμότητα με γνώμονα, ότι προσέφερε τα μέγιστα για το κοινό συμφέρον.

Στην τελευταία στροφή, με τη φράση << το πανηγύρι κρατάει χρόνια >> εννοείται ότι ο αγώνας των Ελλήνων αποτελεί μια εορταστική εκδήλωση για την επανάκτηση της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας τους. Οι κόποι των υπερασπιστών της πατρίδας προξενούν χαρά και δεν τους τρομάζουν οι θυσίες που πρέπει να κάνουν ή η ιδέα του θανάτου. Η πατρίδα έχει μείζονσα σημασία, γιατί κατέχει την πρωτεύουσα θέση στην καρδιά του κάθε Έλληνα. Χάρη στις αξίες και τα ιδανικά τους (θάρρος, πείσμα, υπομονή, επιμονή, μαχητικότητα) κατάφεραν να επιτύχουν το ακατόρθωτο, να διαφυλάξουν ακέραιη τη θρησκεία τους και να λυτρωθούν με την απόταξη του τουρκικού ζυγού. Τέλος, οι φράσεις << κριτής κι αφέντης >> δείχνουν τη βαθιά πίστη των Ελλήνων στον Θεό και τον πρωτεύοντα ρόλο που έχει η θρησκεία στη διαμόρφωση της ζωής του κάθε ατόμου. Αποδέκτης του θελήματος του Θεού είναι ο άνθρωπος.

Τελευταίο, αλλά εξίσου σημαντικό, αξίζει να αναφερθεί μια σημαντική λεπτομέρεια, την οποία ελάχιστοι γνωρίζουν. Το συγκεκριμένο τραγούδι, άγνωστο για ποιο λόγο, είχε προταθεί από τον καθηγητή Φιλοσοφίας κύριο Χρήστο Γιανναρά να αντικαταστήσει τον << Ύμνον εις την Ελευθερίαν >> του Διονύσιου Σολωμού, ο οποίος αποτελεί τον εθνικό μας ύμνο.

Ο τσάμικος είναι ένα κράμα δημοτικού, ακριτικού, ιστορικού, κλέφτικου και του Κάτω Κόσμου τραγουδιού. Σαφώς έχει επιρροές από τους δημιουργούς του εκτός από την αμιγώς λαϊκή καταγωγή του από τον κόσμο του δημοτικού τραγουδιού.¹¹³ Ο Φώτης Κόντογλου (1895 – 1965), λογοτέχνης, ζωγράφος και αγιογράφος απόλυτα προσηλωμένος στην παράδοση διατυπώνει το εξής για τα δημοτικά τραγούδια :

¹¹³ Δαλιανούδη (2010)

<< Άνθρωπος που δε νιώθει στα κατάβαθα της καρδιάς του τα λαϊκά μας τραγούδια, δεν είναι σε θέση να νιώσει αληθινά την Επανάσταση του Εικοσιένα >>.

Βασικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου δημοτικού τραγουδιού, όπως και όλων των δημοτικών τραγουδιών είναι η απόκρυψη του ονόματος του δημιουργού. Δηλαδή, ο δημιουργός και συνθέτης του δημοτικού τραγουδιού διατηρεί την ανωνυμία του, για να γίνει άμεσα αποδεκτό χωρίς επιφυλάξεις και προκαταλήψεις. Παράλληλα, υπάρχει πάντα μια αοριστία ως προς τον τόπο και τον χρόνο, για να έχει το δημοτικό τραγούδι καθολικότητα και διαχρονικότητα. Ποτέ δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια ο χωροχρόνος, αλλά υπάρχει μια εσκεμμένη ασάφεια. Μπορεί να είναι γνωστός (Ελλάδα), αλλά πάντα γενικός (<< Από την Ήπειρο στο Μοριά >>). Το ύφος είναι γλαφυρό, στοιχείο που προσθέτει μια ρυθμικότητα στο κείμενο και προσδίδει ρεαλισμό στην αφήγηση.

Ως προς τα τεχνικά χαρακτηριστικά η ομοιοκαταληξία είναι ζευγαρωτή, όπου ομοιοκαταληκτεί ο α' με τον β' στίχο, ο γ' με τον δ' και έτσι συνεχίζεται ως το τέλος του δημοτικού τραγουδιού. Η γλώσσα είναι ζωνρή και παραστατική, ο λόγος απλός¹¹⁴ και περιεκτικός για να γίνεται εύκολα κατανοητός από το ευρύ κοινό, ενώ συγχρόνως δεσπόζουν τα ουσιαστικά και τα ρήματα και απουσιάζουν τα επίθετα και άλλα μέρη του λόγου, τα οποία προσθέτουν στο κείμενο λεπτομέρειες. Έτσι, ο δημιουργός θέλει να εστιάσει στην ουσία των γεγονότων και όχι στα επουσιώδη. Συγχρόνως, σε όλο το έργο καλλιεργείται ο παμψυχισμός. Αυτό σημαίνει ότι τα άψυχα αντικείμενα ενεργούν, όπως οι άνθρωποι και λειτουργεί όπως η προσωποποίηση (<< κι αηδόνι γίνεται ο ταμπουράς >>).

Δημοτικά τραγούδια λέγονται τα λαϊκά τραγούδια της ελληνικής υπαίθρου, που διαδίδονταν προφορικά σε διάφορες παραλλαγές και αναφέρονταν σε ποικίλα θέματα της ζωής (αγάπη, θάνατος, ξενιτιά, αγώνες των κλεφτών κλπ).¹¹⁵ Ο εμπνευστής και συνθέτης τους δεν αποκαλύπτει ποτέ το όνομά του. Τα δημοτικά τραγούδια ήταν δημιουργήματα του συνόλου των κατοίκων μιας περιοχής και αποτελούν μέρος της λαϊκής ποιητικής δημιουργίας. Αναμφισβήτητα, είναι αναπόσπαστο κομμάτι της προφορικής λογοτεχνίας, άρρηκτα συνδεδεμένο με την κουλτούρα και τον πολιτισμό

¹¹⁴ << Πλην της αρχαίας απλότητας και λιτότητας, παρατηρούμεν και ακραφνές νεωτερικόν πάθος και σθένος ακαταδάμαστον εις τα δημοτικά τραγούδια, όπου η γλώσσα είναι εμπνεως ορμής προς απόσεισιν του ξενικού ζυγού και αδιαλλάκτου μίσους προς τους απίστους μουσουλμάνους. Τα κλέφτικα τραγούδια νομίζεις πως είναι χείμαρροι αφρισμένοι, εκρέοντες όχι από τα ανθρώπινα χείλη, αλλ' από τους βράχους της Οίτης και του Ολύμπου>> - Mendelsohn Bartholdy

¹¹⁵Μπαμπινιώτης (2004, 250)

μας, το οποίο διασώθηκε και επιβίωσε μέσα στους αιώνες. Η προφορική λογοτεχνία χαρακτηρίζεται α) από συλλογικότητα, γιατί δηλώνει το κοινό πνεύμα και την ταυτότητα μιας ομάδας ανθρώπων, β) από φυσικότητα και γ) από παραδοσιοκρατία, διότι διαφυλάσσει τα ήθη και τα έθιμά μας.

Τα δημοτικά τραγούδια προέκυψαν από την αγάπη του δημιουργού για τον λαϊκό πολιτισμό, δεν συνδέθηκαν για την προσωπική ανάδειξη του καλλιτέχνη και γι' αυτό τον λόγο εκείνος δεν είναι γνωστός. Ωστόσο, το έργο, αν και αποτελεί δημιούργημα ενός ανθρώπου, εκφράζει μια μαζικότητα, καθώς το περιεχόμενο και τα μηνύματα που πραγματεύεται τη δεδομένη χρονική στιγμή γίνονται πλήρως αποδεκτά από τον αναγνώστη – ακροατή σε κάθε εποχή. Πώς όμως τα δημοτικά τραγούδια πέρασαν στην αιωνιότητα παρά τη φθορά του χρόνου; Μα φυσικά από στόμα σε στόμα ! Μπορεί να έχουν υποστεί κάποια τροποποίηση, γιατί διαφορετικά μεταφέρει το ίδιο γεγονός ο κάθε άνθρωπος, αλλά ο βασικός κορμός παραμένει ακέραιος. Συχνά, ο λαός, ο οποίος είναι ο αποδέκτης των δημοτικών τραγουδιών συμπληρώνει ή αφαιρεί ό, τι δεν τον εκφράζει ή δεν ταιριάζει στην αισθητική του.

Οι πολλές εκδοχές στις οποίες εμφανίζεται ένα δημοτικό τραγούδι ονομάζονται παραλλαγές. Αυτές έχουν τον ίδιο θεματικό πυρήνα ή περιγράφουν τον ίδιο ήρωα ή ηρωίδα, παρουσιάζουν όμως διαφορετική δομή ή εξωτερικά χαρακτηριστικά. Για εκατοντάδες χρόνια, διατηρήθηκαν αναλλοίωτα χάρη στην προφορικότητα, μέχρι να καταχωρηθούν γραπτώς κατά κατηγορία σε κατάλογο ή βιβλίο από τους συλλέκτες τους. Τα δημοτικά τραγούδια κατατάσσονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες : α) σε όσα αφορούν σε διάφορες πτυχές της ζωής (τραγούδια της αγάπης, νυφιάτικα, νανουρίσματα, κάλαντα, αποκριάτικα, της ξενιτιάς, μοιρολόγια κλπ.), β) σε όσα έχουν ιστορικό νόημα ή καταγωγή (κλέφτικα, ακριτικά, ιστορικά) και γ) σε όσα μιλούν για δράκοντες, θρύλους, στοιχεία, αναγνωρίσεις, εξαφανίσεις και λέγονται παραλογές.

Ο επιστημονικός κλάδος που μελετά τα δημοτικά τραγούδια και τον λαϊκό πολιτισμό ενός έθνους είναι η Λαογραφία, της οποίας θεμελιωτής θεωρείται ο Νικόλαος Πολίτης. Σύμφωνα με τον Άγη Θέρο,¹¹⁶ << τα δημοτικά μας τραγούδια είναι τα πνευματικά ριζοθήμελα της πατρίδας μας και για τούτο στέκουν μνημεία αξετίμητα της εθνικής μας λογοτεχνίας και κλείνουν μέσα τους γενναία νοήματα, λαμπερή ανθρωπιά, ευγενικά συναισθήματα. Είναι δεμένα μαστορικά με λογάρι

¹¹⁶ Άγις Θέρος (1875 – 1961). Ήταν Έλληνας ποιητής, κοινωνιολόγος και λαογράφος. Καλλιτεχνικό ψευδώνυμο του Σπύρου Θεοδωρόπουλου.

άδολο απ' τον υπεράξιο χρυσικό, τον λαό μας και χρωστάει να τα 'χει γκολφοσταυρό η ελληνική διάνοηση και να τα ρουφάει για διακοβότανο η νέα γενιά>>. Σύμφωνα με άλλη άποψη, αυτή του Φώτη Κόντογλου, << τα δημοτικά τραγούδια δεν έχουν πολλά λόγια. Λίγα και καλά (...) Τρία λόγια λέει το τραγούδι κι αντιλαλούνε στην ψυχή σου χιλιάδες πράγματα. Άκου τούτα τα πέντε λόγια, γιατί τα δημοτικά τραγούδια είναι τα έμορφα τραγούδια μας, η αναπνοή της φυλής μας >>.

Αδιαμφισβήτητα, το τραγούδι που έγραψε ο Νίκος Γκάτσος (8 Δεκεμβρίου 1911 – 12 Μαΐου 1992) ¹¹⁷έχει μια πατριωτική δυναμική. Αποτελεί μια επιστροφή στις ρίζες, καθώς οι αναφορές στις περιπέτειες του τόπου πλέκονται με ιστορικά πρόσωπα τόσο από το μακρινό παρελθόν του Βυζαντίου με ενδεικτικούς εκπροσώπους τον Νικηφόρο Φωκά, τον Διγενή Ακρίτα και τον γιο της πριγκίπισσας Άννας Κομνηνής όσο και από το κοντινό παρελθόν με μοναδικό εδώ εκπρόσωπο τον Νικηταρά. Ωστόσο, διαθέτει μια καθολική εμβέλεια, καθώς περιγράφει τις θυσίες των προγόνων μας για την απόκτηση του πιο πολύτιμου αγαθού μετά την ειρήνη και την υγεία, της ελευθερίας. Αξίζει να αναφερθεί, ότι η επιλογή των συγκεκριμένων ηρώων μόνο τυχαία δεν είναι. Την προσοχή του αναγνώστη – ακροατή μαγνητίζει το γεγονός πως, ενώ ο στιχουργός όλους τους αποκαλεί με τα ονόματά τους, όταν φτάνει στο γιο της Βυζαντινής πριγκίπισσας τον αναφέρει σαν γιο της Άννας Κομνηνής. Προφανώς, θέλει να τονίσει την αυτοκρατορική καταγωγή, τη σπουδαία γενιά από την οποία προέρχεται, αλλά και την πληθωρική παρουσία της μητέρας του, ευρέως γνωστής για τη μυστική της δράση στο πολιτικό σκηνικό, η οποία δεν θα μπορούσε να μην έχει απόγονο έναν ανδρείο πολεμιστή, όπως ο πατέρας της.

Ο Νίκος Γκάτσος σαν γνήσιος υπερρελιστής κάνει ένα πέρασμα μέσα στον χρόνο, συνδέοντας αρμονικά τις διάφορες χρονικές περιόδους του παρελθόντος που όμως στιγμάτισαν το μέλλον μας. Το ηθικό μήνυμα σαφές και διαχρονικό. Δεν πρέπει να ξεχνάμε τα κατορθώματα και τις θυσίες των προγόνων μας, γιατί σβήνοντας ένα κομμάτι της ιστορίας από το παρελθόν μας είναι σαν να διαγράφουμε το αντίστοιχο κομμάτι της ιστορίας από το μέλλον μας. Χωρίς πρότυπα, ήρωες και αγωνιστικότητα δεν μπορεί να υπάρξει ενωμένο το Έθνος.

¹¹⁷ Περισσότερα βλ. Δημητρούκα (2018)

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ:

Η έννοια << Βυζαντινή ιστοριογραφία >> περικλείει το σύνολο των γραπτών μνημείων, που αποτελούν εκδηλώσεις της ανώτερης πνευματικής δημιουργίας του Βυζαντίου και εστιάζει στον τομέα της ιστορίας.

Η βυζαντινή γραμματεία χωρίζεται σε λόγια και δημόδη (λαϊκή) και διακρίνεται σε δύο είδη που αναπτύσσονται ταυτόχρονα : την πολιτική – στρατιωτική ιστορία και τη χρονογραφία. Κοινή πορεία με αυτές, ακολουθεί ήδη από την Πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος-6ος αι.) και η εκκλησιαστική ιστορία. Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της τελευταίας είναι τα εξής. Οι συγγραφείς της επιχειρηματολογούν με αποσπάσματα παρμένα από τη Βίβλο¹¹⁸ και συμπεριφέρονται με ευλάβεια απέναντι στην ιερά παράδοση. Η γραφή τους διακρίνεται για τη σαφήνεια, την εκφραστική λιτότητα, την καθολικότητα των μηνυμάτων τους, αλλά και την απολογητική τους διάθεση. Συγχρόνως, συνταιριάζουν το ιστορικό με το βιογραφικό στοιχείο και επικεντρώνονται γύρω από υψηλά ιστάμενα πρόσωπα, όπως ο αυτοκράτορας, οι Άγιοι, ο ανώτερος κλήρος και οι ιεράρχες. Στο έργο τους δεν έχουν θέση οι λαϊκοί άνθρωποι. Επιπλέον, αναδεικνύουν τοπικά έθιμα και αναφέρονται σε πτυχές της ζωής, όπως ο ασκητισμός άλλοτε στην επαρχία και άλλοτε στο άστυ.

Αναμφισβήτητα, η ιστορία και η χρονογραφία είναι κλάδοι της βυζαντινής ιστοριογραφίας. Η απαρχή τους εντοπίζεται στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Πατέρας της χρονογραφίας θεωρείται ο εξελληνισμένος Σύρος, Ιωάννης Μαλάλας, ο οποίος έζησε τον 6ο αιώνα. Η χρονογραφία αντλεί το υλικό της από τα χρονικά των πόλεων, όπως το Πάριο χρονικό, τους υπατικούς καταλόγους και άλλες πηγές της Ιστορίας ήσσονος, όμως, σημασίας.

Η πιο ουσιαστική διαφορά μεταξύ χρονογραφίας και ιστορίας είναι η ακόλουθη. Στη χρονογραφία, η παράθεση των γεγονότων ξεκινά από κτίσεως κόσμου και καταλήγει στην εποχή του εκάστοτε χρονογράφου. Στον αντίποδα, η αφήγηση της ιστορίας καλύπτει μόνο μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Εν κατακλείδι, η θεωρία

¹¹⁸Βίβλος = Ελληνιστική σημασία. Ήδη στον Ευσέβιο η Αγία Γραφή (η Παλαιά και η Καινή Διαθήκη), επειδή αποτελείται από επί μέρους βιβλία – Μπαμπινιώτης (2010, 265)

ότι η χρονογραφία αποτελούσε δημιούργημα των μοναχών έχει πια απορριφθεί¹¹⁹. Μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό των αποκαλούμενων μοναχικών χρονικών προέρχονταν από συγγραφείς που ήταν πράγματι μοναχοί, καθώς δεν μπορεί να συγκαταλεχθεί στους μοναχούς, κάποιος που, σύμφωνα με μια αγαπημένη συνήθεια των Βυζαντινών, διήγαγε τον βίο του σε μοναστήρι στο τέλος της ζωής του.

Ως προς τη δυναστεία των Κομνηνών, στην εκκλησιαστική ζωή προσπάθησε να καταπολεμήσει τις αιρέσεις, όπως αυτές των Παυλικιανών¹²⁰ και των Βογομίλων.¹²¹ Επιπλέον, οι επαφές με τη Δυτική Εκκλησία έγιναν πιο στενές και κατέληξαν μέχρι την ανεπιτυχή ενέργεια του Μανουήλ Α' για τη γεφύρωση του χάσματος και τελικά την ένωση των δύο Εκκλησιών. Στο σημείο αυτό, θα ήταν παράλειψη να μην επισημανθεί και το ενδιαφέρον που έδειξε η δυναστεία των Κομνηνών για την ανέγερση¹²² λαμπρών εκκλησιαστικών οικοδομημάτων. Ανάμεσα στα σπουδαιότερα συγκαταλέγονται η Παναγία Κοσμοσώτεια στην κωμόπολη Βήρα

¹¹⁹Ηλεκτρονική πηγή : <https://www.filologikos-istotopos.gr/2018/10/24/vyzantinoi-istorikoi-kai-chronografoi-geniki-theorisi/>

¹²⁰Παυλικιανοί = Χριστιανική αίρεση που εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε τον 7ο αιώνα στις ανατολικές επαρχίες του Βυζαντίου. Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι το όνομά τους οφείλεται στον Απόστολο Παύλο, επειδή έτρεφαν ιδιαίτερη εκτίμηση για το έργο του. Το πιθανότερο είναι να ονομάστηκαν έτσι από τον επίσκοπο της Αντιόχειας, Παύλο τον Σαμοστέα (260 – 272 π.Χ). Οι θεωρίες των Παυλικιανών αποτελούσαν συνέχεια των απόψεων των αιρέσεων των Γνωστικών και των Μανιχαίων. Θεωρούσαν ότι υπάρχουν δυο θεοί, ο αγαθός (πλάστης των ψυχών) και ο κακός (πλάστης του κακού υλικού σύμπαντος), απέρριπταν το τελετουργικό της Εκκλησίας (βάπτισμα, θεία ευχαριστία κλπ.) και παραδέχονταν μόνο τη διαδασκαλία του Ιησού και όχι την Παλαιά Διαθήκη. Τον 9ο αιώνα κατόρθωσαν να ασκήσουν μεγάλη επιρροή και να δημιουργήσουν ισχυρά στρατεύματα, τα οποία συνέβαλαν στην απόκρουση των Αράβων, που έκαναν επιδρομές στα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Μετά τους διωγμούς που κήρυξαν εναντίον τους οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες (Λέων Αρμένιος, Μιχαήλ Α', Βασίλειος Α' Μακεδόνας, Θεοδώρα) τα στρατεύματα των Παυλικιανών προσχώρησαν στους Σαρακηνούς και ήρθαν σε σύγκρουση με την αυτοκρατορία. Τον 11ο αιώνα ένα μέρος των Παυλικιανών αφομοιώθηκε από τους Άραβες. Οι υπόλοιποι ξανάγιναν ορθόδοξοι και εγκαταστάθηκαν στην Αλεξιούπολη, την πόλη που είχε ιδρύσει ο Αλέξιος Κομνηνός. - Επιστήμη & Ζωή (Χ.χ. 312)

¹²¹Βογόμιλοι = Ορθολογιστική αίρεση πολύ διαδεδομένη στη Θράκη, στη Βουλγαρία, στη Σερβία και στη Βοσνία. Είναι πολύ πιθανό η αίρεση αυτή να προήλθε από την αίρεση των Παυλικιανών της Μ.Ασίας, από τους οποίους πολλοί εγκαταστάθηκαν τον 6ο αιώνα και προπάντων τον 8ο αιώνα, στις έρημες εκτάσεις της Θράκης και της Μοισίας. Ένα αιώνα πιο πριν, στις χώρες εκείνες επικρατούσε η αίρεση των Ευχιτών. Κύριος εκπρόσωπός τους υπήρξε ο κληρικός Βογκομίλ (= Θεόφιλος), απ'όπου και προήλθε η ονομασία τους. Βάση των αιρέσεων αυτών είναι ο δυαδισμός. Κατά τους Βογόμιλους, ο μεγαλύτερος από τους γιους του Θεού, ο Σαταναήλ, είναι ο δημιουργός του κόσμου, που τον έκανε από την πονηρή ύλη. Ο νεώτερος, όμως, ο Χριστός, απολύτρωσε τον κόσμο, αφού πήρε μορφή αγγέλου. Οπαδοί του Χριστού είναι οι Βογόμιλοι, ενώ όλοι οι υπόλοιποι χριστιανοί είναι οπαδοί του Σαταναήλ και έχουν κέντρο την Αγία Σοφία της Κωνσταντινουπόλεως. Οι Βογόμιλοι απέρριπταν την εξωτερική λατρεία, τις εικόνες και την προσκύνηση των αγίων και των εικόνων τους, το Βάπτισμα και την Ευχαριστία. Την Αγία Γραφή, από την οποία απέρριπταν μερικά βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, ερμήνευαν με μυστική αλληγορία. Τους Βογόμιλους καταδίωξε ο Αλέξιος Α' Κομνηνός. Μερικοί απ' αυτούς πήγαν στη Δύση και δημιούργησαν την αίρεση των Καθάρων. Επίσης, στη Σερβία η αίρεση αυτή εξαφανίστηκε γρήγορα, γιατί την καταδίωξαν. Στη Βουλγαρία, όμως, διατηρήθηκε μέχρι το 14ο αιώνα. Στη Βοσνία διαδόθηκε πολύ, αλλά μετά την τουρκική εγκατάσταση εξαφανίστηκε τελείως. - Επιστήμη & Ζωή (Χ.χ. 286)

¹²²Radivoj (2008)

(Φέρες) της Θράκης που δημιουργήθηκε χάρη στον Ισαάκιο, γιο του Αλεξίου Α', η Παναγία Κεχαριτωμένη στην Κωνσταντινούπολη, ίδρυμα ιδιαίτερου κύρους της Ειρήνης Δούκαινας, συζύγου του Αλεξίου Α' και η μονή Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη, ιδρυτής της οποίας υπήρξε ο Ιωάννης Β'.

Στον καλλιτεχνικό τομέα, παρατηρείται ιδιαίτερη άνθιση την Κομνήνεια περίοδο. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία στα τέλη του 11ου – αρχές 12ου αιώνα εμφανίζεται η Κομνήνεια τέχνη. Ευρέως γνωστή ως << Κομνήνεια Κοινή >> παρουσιάζει σχετική ομοιομορφία στην τεχνοτροπία της σε ολόκληρη την περιοχή εξάπλωσης της βυζαντινής τέχνης. Τα κύρια χαρακτηριστικά της είναι η υπεροχή της τοιχογραφίας έναντι του ψηφιδωτού, ο εμπλουτισμός του θεματολογίου με νέα εικονογραφικά θέματα και η απόδοση συναισθημάτων, όπως αγωνίας, πάθους κλπ με πιο ανθρώπινο και εκφραστικό τρόπο. Στα τέλη του 12ου αιώνα αναδύεται ο Μανιερισμός.¹²³

Μερικά από τα πιο σημαντικά μνημεία της Κομνήνειας περιόδου είναι ο Άγιος Παντελεήμων στο Nerezi (1164), ο Άγιος Γεώργιος στο Kurbinovo (1191) κοντά στη σημερινή Βόρεια Μακεδονία, οι Άγιοι Ανάργυροι στην Καστοριά (περ. 1180), ο Άγιος Ιερόθεος στα Μέγαρα Αττικής (1164-1191), καθώς και στην Κύπρο η Εγκλειστρα (ασκηταριό) του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο (1183) και τέλος η Παναγία του Άρακα στα Λαγουδερά (1192). Σπουδαία μνημεία αυτής της περιόδου σώζονται επίσης στην Κάτω Ιταλία, τη Σικελία και την Καππαδοκία.

Παρά το γεγονός ότι η πνευματική και καλλιτεχνική παραγωγή γνώρισαν ιδιαίτερη αίγλη την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών, η φράση << Αναγέννηση των Κομνηνών >>, η οποία ανιχνεύεται σπανίως στη βυζαντινή βιβλιογραφία αποτελεί αντικείμενο αμφισβήτησης και διαμάχης.¹²⁴

Στον φιλολογικό τομέα, εμφανίστηκαν πολλοί αξιόλογοι εκκλησιαστικοί και κοσμικοί συγγραφείς, με αποτέλεσμα ο 12ος αιώνας να θεωρείται περίοδος βυζαντινής ακμής. Το φιλολογικό ρεύμα αναπόφευκτα άσκησε έντονη επίδραση και στην ίδια τη δυναστεία των Κομνηνών, από την οποία πολλά μέλη ξεχώρισαν για τη συγγραφική τους παραγωγή όπως ο Αλέξιος Α', η Άννα Δαλασσηνή, ο Νικηφόρος Βρυέννιος και ιδίως η κόρη του Αλέξιου Α', Άννα Κομνηνή, η συγγραφέας της περίφημης Αλεξιάδας. Σύγχρονοι των Κομνηνών είναι ο ιστορικός Ιωάννης Κίνναμος, οι Μιχαήλ και Νικήτας Ακομινάτοι, γνωστοί και ως Χωνιάτες, ο

¹²³ Μανιερισμός = Ο όρος προέρχεται από το λατινικό << μανιέρα >> προέρχεται από το λατινικό *manierus* που σημαίνει τρόπος. Δηλώνει όχι τον κλασικό τρόπο, αλλά τον εξεζητημένο, τον ιδιαίτερο που στόχο έχει τον εντυπωσιασμό – Μπαμπινιώτης (2004, 598)

¹²⁴ Kazhdan (1991: 1143-1144)

αρχιεπίσκοπος Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Θεοφύλακτος, ο Ιωάννης Τζέτζης, ο ποιητής Θεόδωρος Πρόδρομος ή Πτωχοπρόδρομος, οι χρονογράφοι Γεώργιος Κεδρηνός, ο Ιωάννης Ζωναράς, ο Κωνσταντίνος Μανασσής κ.ά.

Την περίοδο που επεξεργαζόμαστε κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτισε και ο γυναικείος πληθυσμός. Οι γυναίκες της υπαίθρου αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού. Σύμφωνα με τις πηγές (χειρόγραφα μοναστηριών, Δημήτριος Χωματιανός, Ιωάννης Απόκαυκος κλπ.) πληροφορούμαστε, ότι η γυναίκα ήταν προστατευμένη από τη βυζαντινή νομοθεσία και ιδίως η περιουσία της, όπως προκύπτει από τη διάταξη της ισομοιρίας, η οποία αφορούσε στα κληρονομικά. Αρκετά συχνά, αυτή η διάταξη παραβιαζόταν, χωρίς αυτό να σημαίνει, ότι καταπατούνταν τα οικονομικά δικαιώματα της γυναίκας. Ειδικά, η χήρα γυναίκα είχε ένα επιπλέον προνόμιο. Της παρέχόταν η δυνατότητα να ρευστοποιήσει την περιουσία της, 125 αλλά κάθε μεταβίβαση οικογενειακού ακινήτου επιτρεπόταν μόνο με την ομόφωνη απόφαση του άντρα και των υπόλοιπων δικαιούχων. Ένα σημαντικό για τα δεδομένα της εποχής ποσοστό, γύρω στο 20% των οικογενειών της υπαίθρου, αρχηγός θεωρούνταν η χήρα γυναίκα, που είχε εφάμιλλες οικονομικές υποχρεώσεις και επιβαρύνσεις με αυτές των αντρών, που ήταν αντίστοιχα οι αρχηγοί στις οικογένειές τους.¹²⁶

Σίγουρα, οι γυναίκες της επαρχίας δεν είχαν πρόσβαση στην πολιτική εξουσία. Η επιρροή των γονέων τους, τόσο του πατέρα όσο και της μητέρας γύρω από τον θεσμό του συνοικεσίου ήταν αδιαμφισβήτητος. Από τις διαθέσιμες πληροφορίες προκύπτει χωρίς να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των γυναικών των αγροτικών οικογενειών, ότι μπορούσαν να διαλύσουν τον γάμο τους με αφορμή ενδοοικογενειακές έριδες ή φτάνοντας στα άκρα και μιλώντας ακόμα και για αυτοχειρία, όταν ο σύζυγος δεν τους έδινε το πολυπόθητο διαζύγιο.

Οι γυναίκες ασχολούνταν ενεργά με τις δουλειές που αφορούσαν στη γη. Η συγκομιδή των ώριμων καρπών των σταφυλιών και ο θερισμός ήταν κάποιες από αυτές. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα, αν ασχολούνταν και με τη σπορά, η οποία θεωρούνταν αντρική υπόθεση. Η απαιδευσία ήταν ένα από τα βασικά γνωρίσματα της δύσκολης ζωής που διήγαγαν. Η αγραμματοσύνη, όμως, χαρακτήριζε και τους άρρενες αγρότες. Η ένδεια σε συνδυασμό με τις στερεότυπες αντιλήψεις που κυριαρχούσαν στην κοινωνία γύρω από το γυναικείο φύλο δυσχέραιναν την ήδη

¹²⁵ Miklosich, Muller (1871, 192-194, 197-198, 393-396)

¹²⁶ Λαϊού (2001, 124)

επιβαρυνόμενη καθημερινότητα της γυναίκας που ζούσε έξω από το άστυ. Ήταν έρμαιο της κακής της τύχης, όπως αποδεικνύει και το παρακάτω πραγματικό γεγονός, που συνέβη στη Μακεδονία. Ο Χρυσός, ένας τεχνίτης που κατασκεύαζε πήλινα αντικείμενα στην Καστοριά, εξαιτίας μιας θανατηφόρας επιδημίας, μετακόμισε στην Αχρίδα. Η σύζυγός του παρέμεινε στην Καστοριά. Στον νέο τόπο διαμονής του, συνήψε δεσμό με μια Βλάχα, τη Τζόλα, με την οποία συγκατοίκησε για αρκετά χρόνια. Εκείνη ήταν φιλόπονη γυναίκα και σύντομα απέκτησαν κάποια χρήματα, κινητά και ακίνητα. Όταν η νόμιμη σύζυγος του Χρυσού, αντιλήφθηκε αυτήν την κατάσταση, τον απομάκρυνε από την << πορνική >> αγκαλιά της Τζόλα, σύμφωνα με το κείμενο. Στη συνέχεια, η Τζόλα, θέλοντας να διατηρήσει στην κατοχή της ένα τμήμα της περιουσίας που δημιούργησε με τον Χρυσό, επέλεξε τη δικαστική οδό. Ο Χρυσός ομολόγησε, ότι η Τζόλα είχε βοηθήσει στη δημιουργία αυτών των αγαθών και η ετυμηγορία ήταν να της επιστραφεί ένα κομμάτι της περιουσίας τους, αρκεί στο μέλλον, να μην έχει επαφές με τον συγκεκριμένο άντρα. Στο τέλος, η κοινή γνώμη ταπεινώνει με τη σκληρή κριτική της τη Τζόλα ως γυναίκα - αράχνη, ενώ για τον Χρυσό αφήνει να εννοηθεί, ότι επρόκειτο για έναν δυστυχή και αγνό άντρα, που διέπραξε κάποια σφάλματα εν αγνοία του, ενώ ήταν μεγαλόδωρος απέναντι στην Τζόλα. Εάν, όμως, ο νόμος εφαρμοζόταν στην πράξη, ο Χρυσός έπρεπε να χτυπηθεί με μαστίγιο δημόσια για τη μοιχεία του. Τουναντίον, δεν του επιβλήθηκε καμία τιμωρία, εκτός από τη σύζυγό του.¹²⁷

Το σκηνικό αλλάζει τελείως, όταν αναφερόμαστε στις γυναίκες της πρωτεύουσας. Από τις αρχές του 10ου αιώνα και ύστερα υπάρχει άφθονο υλικό σε βίους αγίων και άλλα κείμενα. Αρχικά, η θαλάμειση δεν ισχύει ακόμα και για τις γυναίκες, που ανήκουν στις κατώτερες κοινωνικές ομάδες λόγω εισοδήματος.¹²⁸ Παρευρίσκονται στο παζάρι της Πόλης και πουλούν διάφορα εμπορεύματα, όπως είδη διατροφής και υφάσματα. Εκεί, συναντούν και συνομιλούν με πολύ κόσμο, ανάμεσά τους και άντρες. Οι πηγές μαρτυρούν, ότι η ύφανση εξελίσσεται σε επαγγελματική ενασχόληση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί στις αρχές του 10ου αιώνα η αγία Θωμαΐς, η οποία ζούσε στην Πόλη, ο σύζυγός της ήταν ναυτικός και η ίδια εκμεταλλεύτηκε τις γνώσεις, που διέθετε για την τέχνη την οποία αγαπούσε και τις μετέτρεψε σε επάγγελμα (κατασκευή και πώληση υφαντών).¹²⁹ Τον 12ο αιώνα,

¹²⁷ Prinzing (2012)

¹²⁸ Walter (1966, 195-205)

¹²⁹ Λαΐου (1989, 237-251)

παρατηρείται στη Θήβα μεγάλη ανάπτυξη της μεταξωτής υφαντουργίας, με αποτέλεσμα να εργάζονται αρκετές γυναίκες στα εργαστήρια της πόλης, παρά το γεγονός, ότι αντιμετωπιζόταν ως αντρική εργασία. Στο Επαρχικό Βιβλίο, που περιελάμβανε διατάξεις, οι οποίες αφορούσαν στα σωματεία της Κωνσταντινούπολης, συμπεριλαμβάνονται ονόματα γυναικών τεχνιτριών. Ο Μιχαήλ Ψελλός σε μια μελέτη του μας μεταφέρει χρήσιμες πληροφορίες από το πανηγύρι της Αγάθης που λάμβανε χώρα κάθε χρόνο στις 12 Μαΐου και στο οποίο συμμετείχαν αποκλειστικά γυναίκες υφάντριες. Έξω από τον ναό, όπου ολοκληρωνόταν η τελετή, υπήρχαν νοπογραφίες, που έδειχναν τις γυναίκες να υφαίνουν. Όλη αυτή η πομπή οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι οι γυναίκες τουλάχιστον στον συγκεκριμένο τομέα ήταν οργανωμένες επαγγελματικά¹³⁰ και κατά συνέπεια διαψεύδει τον μύθο, ότι η μέση βυζαντινή γυναίκα ήταν εσώκλειστη στο νοικοκυριό της και δεν είχε πρόσβαση σε δημόσια μέρη. Τον 11ο αιώνα, οι μικροέμποροι είχαν συγκεντρώσει στα χέρια τους πολιτική δύναμη, η οποία εκδηλωνόταν με διαμαρτυρίες και στάσεις, όπως συνέβη με τον Μιχαήλ Ε' Καλαφάτη. Οι πιο εύρωστοι οικονομικά αποτελούσαν μέλη της Συγκλήτου. Οι γυναίκες δεν ανήκαν στη Σύγκλητο, αλλά ανεπίσημα ασκούσαν και οι ίδιες πολιτική εξουσία, όπως φαίνεται από την επανάσταση του 1042¹³¹, που μας παραδίδει ο Ψελλός.

Συγκρίνοντας δύο Βίους αγίων, της αγίας Μαρίας της Νέας και της αγίας Θωμαΐδος αντιλαμβανόμαστε, ότι το πρωταρχικό μέλημα των αγίων γυναικών του Βυζαντίου ήταν η φιλαλληλία, η βοήθεια και η προσφορά προς τους φτωχούς. Για να επιτελέσουν, όμως, το σπουδαίο κοινωνικό τους έργο βασική προϋπόθεση ήταν να διαθέτουν τα χρήματα αυτά.

Για τη μόρφωση των γυναικών των χαμηλών και μεσαίων στρωμάτων δεν γνωρίζουμε πολλά στοιχεία. Η εκπαίδευση είναι δείγμα του πολιτισμικού επιπέδου μιας κοινωνίας. Εφόσον, όμως, οι γυναίκες αυτές ασχολούνταν με το εμπόριο όφειλαν, να γνωρίζουν τα στοιχειώδη (αριθμητική, γραφή και ανάγνωση), στοιχεία που θα διευκόλυναν τις καθημερινές συναλλαγές τους. Ωστόσο, αυτή η πληροφορία δεν επιβεβαιώνεται από κάπου. Μόνο ορισμένες γυναίκες, όπως η μητέρα του Ψελλού φρόντισαν να μάθουν μόνες τους γράμματα χωρίς δασκάλους, παρά το γεγονός, ότι προέρχονταν από ασήμαντες οικογένειες, όπως αποκαλύπτει ο ίδιος.

¹³⁰ Laiou (1986, 111-122)

¹³¹ Renauld (1926, 102)

Ένας άνθρωπος με τέτοιες φιλοδοξίες, επιμελήθηκε ιδιαίτερος την παιδεία της κόρης του, όπως άρμοζε στις γυναίκες της αριστοκρατικής τάξης.

Με καμάρι μιλά για την αγάπη της για τα γράμματα και την ευφυΐα της. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν θα ήθελε να τις δει στην αγορά.

Οι γυναίκες των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων και ιδίως της αυλής, είχαν τη δυνατότητα, να προσεγγίσουν την εκπαίδευση και να ασκήσουν πολιτική ή οικονομική δύναμη, εντός των επιτρεπτών ορίων. Διανοούμενες γυναίκες, που ανήκαν στον αυτοκρατορικό κύκλο και ξεχώρισαν ήταν η πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή και η μητέρα της, Ειρήνη Δούκαινα. Το γεγονός, ότι οι γυναίκες της άρχουσας τάξης ενδιαφέρονταν για την παιδεία, ξαφνιάζει κάποιους μελετητές της εποχής, όπως τον Ιωάννη Τζέτζη και προκαλεί περαιτέρω συζήτηση.

Τον 11ο και 12ο αιώνα ενισχύεται η θέση της γυναίκας εξαιτίας των επιμειξιών με γάμο. Περίφημα είναι τα συνεχή προξενιά ανάμεσα στην οικογένεια των Κομνηνών και των Δουκάδων, τα οποία οδήγησαν στον θρόνο τον Αλέξιο Κομνηνό και την Ειρήνη Δούκαινα. Έτσι, δικαιολογείται και ο μεγάλος αριθμός γάμων, που υπάρχει στο ιστορικό της δυναστείας των Κομνηνών. Στον 12ο αιώνα, κυριαρχούν οι απόγονοι, που πρόεκυψαν από αυτά τα συνοικέσια. Αφορμώμενοι από τις επιγαμίες, στα μέσα του 12ου αιώνα ο όρος << φαμιλία >> προκειμένου να διασαφηνιστεί συναντάται στη φράση << η φαμιλία¹³² των Κομνηνών¹³³ πολλή εστί >>. ¹³⁴ Αξίζει να επισημανθεί, ότι η σύναψη γάμου με συγγενικά μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας θεωρούνταν απαγορευτική και παράτολμη ενέργεια τον 10ο αιώνα και σε δυσμενή θέση περιέπεφε πάλι ο αδύναμος κρίκος της κοινωνίας η γυναίκα, όπου ο εγκλεισμός της σε μοναστήρι¹³⁵ θεωρούνταν μονόδρομος.

Οι γυναίκες της υψηλής κοινωνίας, εξαιτίας της καταγωγής τους διέθεταν μία δυναμικότητα, την οποία άλλοτε εξέφραζαν και άλλοτε όχι. Η γυναίκα μεταβίβαζε στις επόμενες γενιές τόσο το όνομα όσο και τα υπάρχοντά της κι έτσι αποτελούσε το πρόσωπο -

¹³² Η ρωμαϊκή familia ήταν αρχικώς <<το σύνολο των οικετών>>, δηλ. του υπηρετικού προσωπικού ενός σπιτικού (η καθ' αυτήν οικογένεια ονομαζόταν κυρίως domus <<οίκος>>), αλλά κατά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή η λ. δήλωσε επίσης <<όλους όσοι ανήκουν στον οίκο (κυρίους και υπηρέτες)>>, για να καταλήξει στη σημασία << οικογένεια >>. Ας σημειωθεί ότι το ελνστ. ουσ. οικογένεια είχε αρχικώς τη σημασία << πιστοποιητικό οικογενούς δούλου, οικέτη >>. Μπαμπινιώτης (2010, 1520)

¹³³ Βαρζού (1984)

¹³⁴ Burgmann (1988, 59)

¹³⁵ Patlagean (1984, 33-34)

κλειδί μέσα στην οικογένεια για τη συνοχή της. Σταδιακά, αυτό της εξασφάλισε μεγάλη ισχύ, αφού της έδωσε τη δυνατότητα, να αναμειχθεί αρκετά συχνά και στα πολιτικά πράγματα της αυτοκρατορίας, συμβουλευόντας ή καθοδηγώντας τον γιο ή τον σύζυγό της. Την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών, το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάμειξης στην πολιτική εξουσία είναι η Άννα Δαλασσηνή, η μητέρα του Αλεξίου Α' Κομνηνού. Όπως έχει αναφερθεί και στην αρχή του κεφαλαίου, όταν ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνηνός ετοιμαζόταν να συγκρουστεί με τον Ροβέρτο Γυϊσκάρδο ανέθεσε όλες τις πολιτικές αρμοδιότητες στη μητέρα του και ο ίδιος διατήρησε μόνο τις στρατιωτικές¹³⁶. Η Άννα Κομνηνή, μεταφέρει το περιεχόμενο του χρυσόβουλλου :

<< Εγώ ο αυτοκράτωρ ορίζω σαφώς με το παρόν χρυσόβουλλο, εξαιτίας και της μεγάλης πείρας που διαθέτει για τα ζητήματα της ζωής, κι ας τρέφει γι' αυτά την πιο βαθιά περιφρόνηση, όσα εκείνη προστάξει εγγράφως [...] να έχουν κύρος απαράβατο σαν να είναι ρυθμίσεις που έχουν γίνει από εμένα τον αυτοκράτορα και σαν να έχουν ακουστεί τα γραφόμενα από το ίδιο μου το στόμα. Οτιδήποτε εκείνη θα αποφανθεί ή και θα προστάξει εγγράφως ή δια ζώσης, είτε λογικό είναι είτε παράλογο, θα λογίζεται, ότι προέρχεται από μένα τον αυτοκράτορα, φτάνει να φέρνει τη σφραγίδα της με την Μεταμόρφωση του Σωτήρος και την Κοίμηση της Θεοτόκου, καθώς και το " μηνί " γραμμένο από το χέρι του εκάστοτε λογοθέτη >>.

Και συνεχίζει η Κομνηνή : << Εκείνος μεν είχε τον τίτλο του αυτοκράτορα, εκείνη δε την αυτοκρατορική εξουσία. Εκείνη θεσμοθετούσε, διοικούσε τα πάντα, πρυτάνευε κι εκείνος επικύρωνε τις διοικητικές ρυθμίσεις της τόσο για τις έγγραφες όσο και τις προφορικές με την υπογραφή ή με τον λόγο του. Ήταν, λοιπόν, σαν να λέμε, όργανο για την άσκηση της δικής της εξουσίας κι όχι βασιλιάς. Του άρεσαν όλες οι κρίσεις και οι προσταγές της και δεν την υπάκουε μόνο ως μητέρα του, αλλά και τη σεβόταν ως μεγάλο δάσκαλο της βασιλικής επιστήμης >>.

Συγχρόνως, το Βυζάντιο αποτέλεσε το εφαλτήριο για πολλούς καλλιτέχνες και δημιουργούς να εμπνευστούν, ανάμεσά τους και ο Κωνσταντίνος Καβάφης (Αλεξάνδρεια 29 Απριλίου 1863 – Αλεξάνδρεια 29 Απριλίου 1933).¹³⁷ Η επίδραση που άσκησε ο βυζαντινός χώρος και πολιτισμός με τις σπουδαίες ηγετικές μορφές

¹³⁶ Rheinsch, Kambylis (2001, 6-7)

Σιδέρη (1992, 139, 142)

¹³⁷Για Καβάφη περισσότερα βλ. Ρ, Η & Σ. Αποστολίδης (2012)

του, τόσο ανδρικές όσο και γυναικείες, αποτυπώνεται στα ποιήματά του.¹³⁸ Τέτοιου είδους ποιήματα, όπως αυτό που εξετάζουμε εμπεριέχουν θραύσματα ιστορικών κειμένων¹³⁹ και η αξία τους έγκειται στον τρόπο με τον οποίο ο Καβάφης συνταιριάζει την ιστορία με την ποίηση, δημιουργώντας ποιητικά αριστουργήματα ως ποιητής – αναγνώστης.¹⁴⁰

Το ποίημα << Άννα Κομνηνή >> γράφτηκε από τον ποιητή τον Αύγουστο του 1917 και εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1920. Αυτό που παρακίνησε τον Καβάφη καλλιτεχνικά ήταν το περιστατικό της συνωμοσίας που οργάνωσε η πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή σε συνεργασία με τη μητέρα της, Ειρήνη Δούκαινα και τον σύζυγό της, Νικηφόρο Βρυέννιο εναντίον του αδελφού της, Ιωάννη Β΄ προκειμένου να σφετεριστεί τον θρόνο από τον νόμιμο διάδοχο του μετά τον θάνατο του πατέρα της, Αλέξιου Α'. Όπως χαρακτηριστικά είχε πει ο ποιητής αυτό το περιστατικό ήταν << ωραίο θέμα για ποίημα >>. Τρία χρόνια μετά από αυτήν τη δήλωση, ο ποιητής συνέθεσε το παραπάνω ποίημα, το οποίο διακρίνεται για τον ιδιαίτερα φορτισμένο λόγο του, τον ελεγειακό του τόνο, τους διασκελισμούς και τη διάσπαρτη ειρωνεία.

Ο Καβάφης χρησιμοποιεί το παρόν για να σχολιάσει το ιστορικό χθες. Λάτρης της Ιστορίας, ανασύρει ένα σημαντικό γεγονός ή κάποιο ηττημένο πρόσωπο παρμένο από αυτήν (εδώ η Άννα Κομνηνή, όπως μας προϊδεάζει και ο τίτλος) μιας και αρέσκεται στις εποχές παρακμής και μέσα από το ποιητικό του έργο ασκεί κριτική για τις κοινωνικές συνθήκες και μεταφέρει συνήθως ένα ηθικό δίδαγμα προς τους σημερινούς αποδέκτες - αναγνώστες.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Σαρεγιάννη, ο Καβάφης αναγνώριζε την αξία των ιστορικών του Βυζαντίου, γιατί αποτύπωναν << δραματικά την ιστορία >>¹⁴¹. Βαθύς γνώστης της ιστορικής διαδρομής των Κομνηνών και θαυμαστής της << Αλεξιάδας >> λόγω του ύφους και του πλήθους των καλογραμμένων πληροφοριών από μία γυναίκα της δυναστείας των Κομνηνών δεν γινόταν να τον αφήσουν ασυγκίνητο. Εξάλλου, ας μην λησμονούμε τη στενή σχέση του ποιητή με το Βυζάντιο που του χάρισε το προσωνύμιο << ο άγνωστος Βυζαντινός Καβάφης >>. Αναμφίβολα, λοιπόν, κύρια

¹³⁸ α. Άννα Κομνηνή (από τα αναγνωρισμένα ποιήματα 1897 – 1933, Ίκαρος 1984), β. Άννα Δαλασσηνή (από τα αναγνωρισμένα ποιήματα 1897 – 1933, Ίκαρος 1984), γ. Βυζαντινός Άρχων, εξόριστος, στιχουργών (από τα αναγνωρισμένα ποιήματα 1897 – 1933, Ίκαρος 1984), δ. Μανουήλ Κομνηνός (από τα αναγνωρισμένα ποιήματα 1897 – 1933, Ίκαρος 1984), ε. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός υπερισχύει (από τα αναγνωρισμένα ποιήματα 1897 – 1933, Ίκαρος 1984), στ. Θεόφιλος Παλαιολόγος (από τα κρυμμένα ποιήματα 1877 – 1923, Ίκαρος 1993)

¹³⁹Μαλάνος (1933)

¹⁴⁰Μαρωνίτης (2007, 39 - 62)

¹⁴¹Σαρεγιάννης (2005, 36)

πηγή της ποιητικής του σύλληψης αποτελεί η προσωπικότητα της πριγκίπισσας Άννας Κομνηνής και του έργου της << Αλεξιάδος >>, ενός απαυγάσματος ιστορίας και λογοτεχνίας υψηλού επιπέδου¹⁴².

Η επιρροή που άσκησε αυτή η γυναίκα με την πολυσχιδή προσωπικότητα και το πολύπλοκο προφίλ της αντανακλάται και σε άλλους μελετητές, καθώς δεν παρατηρείται σύμπτωση των απόψεών τους γύρω από το πρόσωπό της. Λογικό θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος, δεδομένου ότι οι έντονες προσωπικότητες επηρεάζουν ποικιλοτρόπως και τις επόμενες γενιές και έτσι διατηρούν τη διαχρονικότητά τους ανεξίτηλη μέσα στον χρόνο. Για παράδειγμα, ο Roderick Beaton δηλώνει, ότι το ποίημα είναι ένα υπόμνημα για το πώς είναι καταγεγραμμένη η Ιστορία.¹⁴³ Επιπλέον, ο Παναγιώτης Αγαπητός, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Κύπρου ορμώμενος από το συγκεκριμένο ποίημα εξετάζει την επίδραση του Βυζαντίου στον Παλαμά και τον Καβάφη.¹⁴⁴ Ακόμα και ο Antony Hirst υπογραμμίζει την ειρωνική προδιάθεση του ποιητή απέναντι στην <<Αλεξιάδα>>, επισημαίνοντας τα αντίστοιχα αποσπάσματα, τα οποία συναντούμε στο παραπάνω ποίημα¹⁴⁵.

Ως προς την ερμηνεία του κειμένου, ο Καβάφης κορυφώνει σταδιακά τον θρήνο¹⁴⁶ της Άννας μέσα από το αφηγηματικό του προσώπειο για να επιτύχει την <<κυλιόμενη καθαφική ειρωνεία>>, η οποία είναι διάχυτη σε όλο το ποίημα σύμφωνα με την Κατερίνα Κωστίου, καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πατρών. Αρχικά, με τις φράσεις << Εις ίλιγγον είν' η ψυχή της και ρείθροις δακρύων>>. Έπειτα, με τις φράσεις << φευ των κυμάτων / φευ των επαναστάσεων >> και τέλος με τη φράση << μέχρις οστέων και μυελών και μερισμού ψυχής>>.

Όπως υποστήριξε αρχικά ο Τίμος Μαλάνος,¹⁴⁷ ο ποιητής, πέρα από την << Αλεξιάδα>>,¹⁴⁸ άντλησε τα ιστορικά του στοιχεία από την Ιστορία του Νικήτα Χωνιάτη, την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους του Παπαρρηγόπουλου¹⁴⁹ και την

¹⁴² Για αυτές τις υψηλές προδιαγραφές βλ. Ljubarskij (2000, 169 - 185)

¹⁴³ Journal of the Hellenic Diaspora (1983, 23-24)

¹⁴⁴ Agapitos (1994, 1-20, 17-18)

¹⁴⁵ Cavanay (2000, 45-74)

¹⁴⁶ << Στην πριγκίπισσα απουσίαζε το το χιούμορ, καθώς πιο εύκολα είχε τα δάκρυα, παρά το γέλιο >>.
Sewter (20)

¹⁴⁷ Μαλάνος (342-345)

¹⁴⁸ Ο Καβάφης μάλλον θα γνώριζε το κείμενο της Αλεξιάδος από την έκδοση Reifferscheid, A. (1884).

Annae Comnenae Porfyrogenitae Alexias. Λειψία : Teubner

¹⁴⁹ Παπαρρηγόπουλος (2001, 109).

ιστορική μονογραφία << Figures Byzantines >> του Charles Diehl.¹⁵⁰ Στόχος του ήταν να δημιουργήσει από την αρχή τη φυσιογνωμία της Άννας¹⁵¹ μέσω της ειρωνείας και με πλάγιο τρόπο να ερμηνεύσει την εκτενή διήγηση του Βυζαντίου, την ιστοριογραφία και ειδικότερα στην << Αλεξιάδα >>. Επιπρόσθετα, ο Παναγιώτης Αγαπητός διασαφήνισε, ότι η λέξη << προπετής >>, η οποία συναντάται στον Χωνιάτη, πρόκειται για << συκοφαντικό χαρακτηρισμό του Ιωάννη από τη μητέρα του >>. Συνοψίζοντας, στηριζόμενος στην << τριαδική σχέση ποιητή / μεσαιωνικού συγγραφέα / μοντέρνου ιστορικού >> υπογραμμίζει, ότι ο Καβάφης έχει δημιουργήσει μια σύνθεση, όπου το κείμενο της Άννας ερμηνεύεται και διορθώνεται από τον μοντέρνο ιστορικό>>.¹⁵²

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αποστολίδης, Ρ. Η. & Σ. (2012). *Κ.Π. Καβάφης. Άπαντα τα δημοσιευμένα ποιήματα. Αναλυτικός φιλολογικός, ιστορικός και αισθητικός σχολιασμός*. Αθήνα: Τα Νέα Ελληνικά

Αραμπατζής, Γ. (2001). << Βοιωτούς ονομάζειν >>. Σημειώσεις για την πολιτική φιλοσοφία της Άννας Κομνηνής στο *Βυζαντικά* (21) : 119 - 132

Βαλτέρ, Ζ. (1988). *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο στον αιώνα των Κομνηνών (1081-1180)*. Μτφρ. Κ.Παναγιώτου. Αθήνα: Παπαδήμα

Βαρζού, Κ. (1984). *Η γενεαλογία των Κομνηνών. Τόμος Β'.* Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

¹⁵⁰ Ηλεκτρονική πηγή : <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/diehl1908bd1>

¹⁵¹Μαλάνος (344) << περί υποκειμενικής αυτοπροσωπογραφίας της (στ.1-7) με τα στοιχεία που μας άφησε γι' αυτήν η Ιστορία (στ.8-14) >>

¹⁵²Agaritos (p.18). Με αυτή την άποψη συμφωνεί και ο Hirst (p.61).

Βαρναλίδης, Σ. (1985). Ο θεσμός της χαριστικής (δωρεάς) των μοναστηριών εις τους Βυζαντινούς. Στο : Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 21. Θεσσαλονίκη : Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

Βλαχοπούλου, Φ. (1987). Βιβλιογραφικό δοκίμιο για την Κασ(σ)ία – Κασ(σ)ιανή. Ο θρύλος γύρω από τη Βυζαντινή ποιήτρια και η ιστορικότητά του. *Βυζαντινός Δόμος* (1) : 140

Γεωργίου, Γ. (2005). *Οι τιμητικοί τίτλοι επί Κομνηνών 1081 – 1185*. Θεσσαλονίκη : Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γεωργίου, Σ. (2001). Η Άννα Κομνηνή του εγγράφου αρ.55 της Μονής της Πάτμου για το *Βυζαντικά* (21) : 133 - 178

Γρηγορίου – Ιωαννίδου, Μ. (2007). *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αιώνα κ.ε.* Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Δαλιανούδη, Ρ. (2010). *Μάνος Χατζηδάκις και λαϊκή μουσική παράδοση. Από το δημοτικό και το ρεμπέτικο στο << έντεχνο >> λαϊκό τραγούδι*. Αθήνα: Εμπειρία Εκδοτική

Δημητρούκα, Α. (2018). *Νίκος Γκάτσος. Όλα τα τραγούδια. Νέα αναθεωρημένη έκδοση*. Αθήνα: Πατάκης

Eideneier Η, Λεοντάρη Τ, Τουφεξής Ν. (Επιμ.), (2012). *Πτωχοπρόδρομος. Κριτική έκδοση με σχέδια του Αλέκου Φασιανού. Ποίημα Α' (στ. 67-112)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Ζωναράς, Ι. (1897). *Επιτομή Ιστοριών XVIII*. Τόμοι : 1 – 3. Βόννη : Pinder, M. & Buttner – Wobst, T.

Ιμβριώτη, Ρ. (1923). *Η γυναίκα στο Βυζάντιο*. Αθηναί: Ράλλη

Καραγιαννόπουλος, Ι. (1999). *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους. Τόμος Γ'. Ιστορία Υστερας Βυζαντινής Περιόδου (1081-1453). Μέρος πρώτο. Τελευταίες λάμπσεις (1081-1204)*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Καραγιαννόπουλος, Ι. (2001). *Το Βυζαντινό Κράτος. Τέταρτη έκδοση*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας

Καρζής, Θ. (1989). *Η γυναίκα στο Μεσαίωνα. Χριστιανισμός – Δυτική Ευρώπη. Βυζάντιο – Ισλαμισμός*. Αθήνα: Φιλιππότη

Καρζής, Θ. (1998). *Η Παιδεία στο Μεσαίωνα*. Αθήνα: Φιλιππότη

Καρπόζηλος, Α. (2009). *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι. Τόμος Γ'. (11ος – 12ος αι)*. Αθήνα: Κανάκη

Κασταμονίτης, Ι. (1988). *Το πρόβλημα του συστήματος παροχής σπουδών ανώτερου επιπέδου στην Κωνσταντινούπολη του δωδέκατου αιώνα. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

Κουκουλές, Φ. (1948). *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός. Τόμος Β'*. Αθηναί: Γαλλικόν Ινστιτούτον Ερευνών

Κωστίου, Κ. (2015). Ο Καβάφης και η (μετα)ποίηση της Ιστορίας. Από την Αλεξιάδα στην << Άννα Κομνηνή >> και στην << Άννα Δαλασσηνή >> για το *Κονδυλοφόρος* (14) : 147 – 170

Λαΐου, Α. (1989). Η ιστορία ενός γάμου : ο Βίος της αγίας Θωμαΐδος της Λεσβίας. Στο: Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου. *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση* (σ. 237-251) Αθήνα: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

Λαΐου, Α. (2001). *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. σ.124 (θέμα Θεσσαλονίκης)

- Μαλάνος, Τ. (1933). *Ο ποιητής Κ.Π. Καβάφης. Μελετήματα*. Αθήνα: Γκοβόστης
- Μαμαγκάκης, Δ. (2008). *Γυναίκα και πολιτική δράση στο Βυζάντιο. Η μαρτυρία της Άννας Κομνηνής. Τέσσερα γυναικεία πρότυπα μέσα από την Αλεξιάδα*. Λευκωσία : Power Publishing
- Μαργάρου, Ε. (2000). *Βυζαντινά κείμενα και μελέται 29. Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
- Μαριδάκης, Γ. (1922). *Το αστικόν δίκαιον εν ταις Νεαραις των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων*. Αθήνα: Βασιλείου
- Μαρκόπουλος, Α. (2001). Η βυζαντινή ιστοριογραφία κατά τα τέλη της πρώτης χιλιετίας. Στο: *Βυζαντινά* (22) : 9-23
- Μαρωνίτης, Δ. (2007). *Κ.Π. Καβάφης. Μελετήματα*. Αθήνα: Πατάκης
- Μελισσειδης Ι. & Ζαβολέα – Μελισσειδη Π. (2009). Νικηφόρος Φωκάς (Ελ Νικφούρ) : Ιστορική μελέτη εκ των Λέοντος του Διακόνου, Κεδρηνού, Abou'l Mahacen, Ζωναρά, Ibn El Athir, Γλυκά, Aboulfeda κ.ά. Τόμος 2. Αθήνα : Βεργίνα
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2004). *Λεξικό για το σχολείο και το γραφείο*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2010). *Ετυμολογικό λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Ιστορία των λέξεων*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας
- Νικολάου, Κ. (1994). *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν
- Νικολάου, Κ. (2005). *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα. Μονογραφίες 6*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

Νταβαρίνος, Π. (1999). *Η εικόνα της γυναίκας στα έργα του Μιχαήλ Ψελλού. Εγκώμιον εις την μητέρα αυτού και χρονογραφία*. Αθήνα: Έλλην

Παναγιωτίδη – Κεσίσογλου Μ. & Κομίνη – Διαλέτη Δ. (Επιστ. Επιμ.), (2012). *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη. Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Αθήνα, 12-14 Μαΐου*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς

Παναγιώτου, Α (2008). *Περίπλους στη Βυζαντινή Πεζογραφία*. Αθήνα: Κυριακίδη

Παπαγεωργίου, Α. (2017). *Ο Ιωάννης Β' και η εποχή του (1118 – 1143)*. Αθήνα: Ηρόδοτος

Παπαρρηγόπουλος, Κ. (2001). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Αλέξανδρος

Πασχαλίδης, Ν. (2010). *Ο νομοφύλαξ της Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος και η Εξάβιβλος*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος

Παφλαγών, Ν. (1968). *Arethae Scripta Minora. Τόμος 2*. Λειψία: Westrlink

Πετσόπουλος, Σ. (2005). *Άννα Κομνηνή. Αλεξιάς. Τόμος Γ'*. Μτφρ. Α.Σιδέρη. Αθήνα: Άγρα

Ραγιάς, Γ. (1979). *Η ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Μέλισσα. 1η έκδοση: Hussey, J – Nicol, D. - Cowan, G. (1967). *The Cambridge Medieval History*. Cambridge : Cambridge University Press

Σαββίδης, Α. (2009). *Ιστορία της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας (1204-1461)*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

Σάθας, Κ (1876). *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή Συλλογή ανεκδότων μνημείων της Ελληνικής Ιστορίας. Τόμος 5. Μιχαήλ Ψελλού ιστορικοί λόγοι, επιστολαί και άλλα ανέκδοτα*. Βενετία.

Σαρεγιάννης, Ι. (2005). *Σχόλια στον Καβάφη. Πρόλογος: Γιώργου Σεφέρη. Εισαγωγή και φροντίδα: Ζήσιμου Λορεντζάτου*. Αθήνα: Έκαρος

Σιδέρη, Α. (1992). *Άννα Κομνηνή. Αλεξιάς Α'*. Αθήνα.

Τορνίκης, Γ. (1970). *Λόγος επί τω θανάτω της πορφυρογεννήτου κυρας Άννης της καισαρίσεως. Introduction, texte, analyses, traduction et notes : Le monde byzantine*. Παρίσι : Darrouzes, J. - Tornikes, D. Lettres et discours.

Τωμαδάκης, Ν. (1955). << Οι Βυζαντινοί ιστορικοί κ.τ.λ. >> για την *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* : 82 - 96

Χριστοφιλοπούλου, Α. (2001). *Βυζαντινή Ιστορία 1081-1204 . Τόμος Γ'*. Αθήνα : Ιδιωτική

Χριστοφιλοπούλου, Α. (2004). *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324 – 1204. Κράτος, Διοίκηση, Οικονομία, Κοινωνία*. Αθήνα : Ιδιωτική

Χ.χ. Βογόμιοι. Στο : *Επιστήμη & Ζωή*, Τόμος 3. (286). Θεσσαλονίκη : Χατζηϊακώβου

Χ.χ. Κομνηνοί. Στο : *Επιστήμη & Ζωή*, Τόμος 9. (189-190). Θεσσαλονίκη : Χατζηϊακώβου

Χ.χ. Νορμανδοί. Στο : *Επιστήμη & Ζωή*, Τόμος 14. (162-163). Θεσσαλονίκη : Χατζηϊακώβου

Χ.χ. Παυλικιανοί. Στο : *Επιστήμη & Ζωή*, Τόμος 15. (312). Θεσσαλονίκη : Χατζηϊακώβου

Χ.χ. Πετσενέγοι ή Πατσινάκες. Στο : *Επιστήμη & Ζωή* Τόμος 16. (17-18).
Θεσσαλονίκη : Χατζηϊακώβου

Χ.χ. Τσαμουριά. Στο : *Επιστήμη & Ζωή*, Τόμος 18. (87). Θεσσαλονίκη :
Χατζηϊακώβου

Χωνιάτης, Ν. (1975). *Χρονική Διήγησις. Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 11.
Βερολίνο - Νέα Υόρκη: Van Dieten

Alexios I Komnenos. (1991). *Papers of the second Belfast International Colloquium
14 – 16 April 1989*. Belfast : Mullet, M. - Smythe, D.

Agapitos, P. (1994). Byzantium in the Poetry of Kostis Palamas and C.P.Cavafy.
Kambos : Cambridge Papers in the Modern Greek (2) : 1-20

Angold, M. (2000). *Church and society in Byzantium under the Comneni 1081 –
1261*. Cambridge : Cambridge University Press

Angold, M. (2008). *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια
πολιτική ιστορία*. Αθήνα : Παπαδήμα

Beaton, R. (1997). *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού Μεσαίωνα*. Μτφρ.
Ν.Τσιρώνη. Αθήνα: Καρδαμίτσα

Beaucamp, J. (1977). La situation juridique de la femme a Byzance. *Cahiers de
civilisation medievale* (20) : 145-176

Bourdieu,P. (1972). Les strategies matrimoniales dans le systeme de reproduction.
Annales ESC (27) : 1105-1127

Bourdieu, P. (1994). Strategies de reproduction et modes de domination. *Actes de la
recherche en science sociale* (105) : 3-12

Brehier, L. (1947). *Vie et mort, de l' empire byzantin (Le monde byzantin I)*. Paris.

Buckler, G. (1929). *Anna Comnena. A Study* (ανατ : 1968). Oxford : Oxford University Press

Burgmann, L. (1988). *Ecloga Basilicorum*. Φραγκφούρτη: Lowenklaue – Gesellschaft

Cacouros, M. (1998). *Le Discours Philosophique*. Paris: Mattei (1374 - 1384)

Catafygiotou – Topping E. *Holy Mothers of Orthodoxy*. Thekla the Nun: In praise of woman

Colonna, M. (1956). *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani*. Napoli : Armanni

Day, G. (1977). Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century για το *The Journal of Economic History* Vol 37, No2: 289 – 290

Diehl, C. (2010). *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Απόγειο και πτώση. Δ' τόμος*. Αθήνα: Ηλιάδη

Dolger, F. (1924-1965). *Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen Reiches von 565 bis 1453, 5 Teile*. Munchen – Berlin.

Dzelebdzic, D. (2005). Η δημοκρατική Ρώμη στην πολιτική σκέψη του Μιχαήλ Ψελλού για το *Zbornik Radova Vizantinoloskog Instituta* (42) : 23 - 33

Garland, L. (1994). The Eye of the Beholder: Byzantine imperial women and their public image from Zoe Porphyrogenita to Euphrosyne Kamaterissa Doukaina (1028-1203). *Byzantion* (64) : 19-39, 261-313

Goody, J. - Tambiah, S. (1973). *Bridewealth and Dowry*. Cambridge : Cambridge University Press

Gouma – Peterson, T. (2000). *Anna Komnene and her times*. United States: Garland Publishing, INC. A member of the Taylor & Francis Group

Harris, J. (2003). *Byzantium and the Crusades*. London: Hambledon. Second Edition. (2014). London: Bloomsbury Publishing PLC.

Hiestand, R. (1990). Eirene basileus – Die Frau als Herrscherin im Mittelalter. In *Der Herrscher: Leitbild und Abbild im Mittelalter und Renaissance*. Dusseldorf: Hecker

Hunger, H. (2009). *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών. Τόμος Β'*. Αθήνα: Μορφωτικό Εθνικό Ίδρυμα Τραπέζης

Kaldellis, A. (2008). *Hellenism in Byzantium: the Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press

Kazdhan, A. (1998). Women at home στο *DOP* (52) : 1-17

Kazdhan, A. (1991). Komnene Anna στο *Oxford Dictionary of Byzantium*. Τόμος 2 (1142). Oxford : Oxford University Press

Kazdhan, A. (1991). Komnenos. Komnenos Isaac στο *Oxford Dictionary of Byzantium*. Τόμος 2 (1143-1144). Oxford : Oxford University Press

Kazdhan, A. & Eipstein, A. (2009). *Αλλαγές στο βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*. Μτφρ. Α. Παππάς. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Kazdhan, A. The Aristocracy and the Imperial Ideal. *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*. Οξφόρδη: Angold (43-56)

Krumbacher, K. (1974). *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*. Τόμοι : I – III. Γ.Σωτηριάδης (μτφρ). Ι.Χατζηφώτης (επιμ). Αθήνα : 1974. 1η έκδοση : *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des ostromischen Reiches (527 – 1453)*, Munchen : 1987

Laiou, A (1986). The festival of Agathe: Comments on the life of Constantinopolitan women. *Byzantium : Tribute to Andreas N. Stratos (111-122)*. Τόμος 1. Athens : N. A. Stratos

Laiou, A. (μτφρ). (1996). Life of the St. Mary the Younger στο A – M Talbot (επιστ.επιμ). *Holy Women of Byzantium* : 239-289 . Westington.

Laiou, A. (2001). *Women in the marketplace of Constantinople (10th - 14th centuries)*. Leiden : Necipoglu

Laiou, A. (2011). *Women, Family and Society in Byzantium. Marriage prohibitions, marriage strategies and the dowry in thirteenth century Byzantium. Part II*. Aldershot : Dorin

Laiou, A. (2017). *The role of the women in the Byzantine society*. London : Beattie

Leib, B. (1976). *Alexiade, regne de l' empereur Alexis I Comnene 1081 – 1118*. Societe d' edition. Paris: Les Belles Lettres

Ljubarskij, J. (2004). *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού. Συνεισφορά στην Ιστορία του Βυζαντινού Ουμανισμού*. Μτφρ. Α. Τζέλεσι. Αθήνα : Κανάκη

Macrides, R. (1996). The historian in the history In: *Φιλέλλην*. Studies in honour of Robert Browning : 205-220. Venice : Constantinides, Panagiotakes, Jeffreys and Angelou

Magdalino, P. (2002). *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143 – 1180*. Cambridge : Cambridge University Press

Magdalino, P. (2008). *Η Αυτοκρατορία του Μανουήλ Α' Κομνηνού 1143 – 1180*. Α.Κάσδαγλη (μτφρ). Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Mango, C. (2006). *Ιστορία του Βυζαντίου (The Oxford History of Byzantium)*. Αθήνα: Νεφέλη

Markopoulos, A. (2006). *Roman Antiquarianism : Aspects of the Roman Past in the Middle Byzantine Period (9th - 11th centuries)*. Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies. London : 21-26 August

Mergiali, S. (1996). *L'enseignement et les Letters pendant l'dpoque des Paleologues*. Αθήνα.

Miklosich, F. - Muller, J. (1871). *Acta Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana. Collecta ediderunt. IV*. Vindobonae : Gerold

Mitchison, N. (2009). *Anna Comnena. With an introduction by Isabel Murray*. London: Kennedy & Boyd

Moravcsik, G. (1958). Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Turkvolker στο *Byzantinoturcica*. Τόμος I (219 – 223). Berlin : Dujcev

Mullet, M. (1984). *Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople. The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*. Οξφόρδη : Angold

Neville, L. (2016). *Anna Komnene. The life & work of a Medieval Historian*. Oxford : Oxford University Press

Nicol, D. (1993). *Βιογραφικό λεξικό της βυζαντινής αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική. 1Η έκδοση: *A biographical dictionary of the byzantine empire*. London: 1991

Nilson, I. & Nystrom, E. (2009). *To compose, read and use a Byzantine text : aspects of the chronicle of Constantinos Manasses*

Ostrogorsky, G. (1953). *Geschichte des byzantinischen Staates για το L' Antiquite Classique*. Rene

Ostrogorsky, G. (2002). *Ιστορία του βυζαντινού κράτους. Τόμοι : 1 – 3*. Χ.Ευάγγελος (επιμ). Ι. Παναγόπουλος (μτφρ). Αθήνα : Πατάκη

Patlagean, E. (1984). *The Byzantine Aristocracy*. Oxford : B.A.R.

Prinzing, G. (2012). *Demetrii Chomateni ponemata diaphora. Corpus Fontium Historiae Byzantinae – Series Berolinensis*. Βερολίνο : Gunter αρ.136

Renauld, E. (1926). *Michael Psellos Chronographie ou Histoire d' un siecle de Byzance. Τόμος 1*. Παρίσι : Les Belles Lettres

Reinsch, D. & Kambyllis, A. Αλεξιάς, XIV, 8, 8, 457 (9-21)

Reinsch, D. & Kambyllis, A. (2001). *Άννης Κομνηνής, Αλεξιάς III*. Βερολίνο : Corpus Fontium Historiae Byzantine

Rice, T. (1986). *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*. Μτφρ. Φ.Βώρου. Αθήνα : Παπαδήμα

Rosenquist, J. (2008). *Η βυζαντινή λογοτεχνία από τον 6ο αιώνα ως την άλωση της Κωνσταντινούπολης*. Αθήνα : Κανάκη

Simon, D. (1986). *Erbvertrag und testament*. ZRVI 24-25, 291-306

Tambiah, S. (1989). The position of women in Sab – Saharan Africa and North India. *Current Anthropology* (30) : 413 – 435

Vasiliev, A. (1970-1971). *History of the Byzantine Empire I-II*. Madison, Milwaukee, London (επανέκδ. της β' αγγλ.έκδ. του 1952)

Walter, G. (1966). *La vie quotidienne a Byzance au siecle des Comnenes (1081 – 1080)*. France : Hachette

Walter, G. (2001). *Άννα Κομνηνή. Αλεξιάς. Βιβλίο Ε. ΙΧ. 4*.

Zhishman, J. (1863). *Das Eherecht der Orientalischen Kirche*. Βιέννη : Braumuller

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Διγενής Ακρίτας. Το << Έπος του Διγενή Ακρίτη >> .
http://greekurnames.blogspot.com/2011/07/blog-post_09.html (τελευταία πρόσβαση : 24.12.2019)

Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι : Γενική θεώρηση.
<https://www.filologikos-istotopos.gr/2018/10/24/vyzantinoi-istorikoi-kai-chronografoi-geniki-theorisi/> . (τελευταία πρόσβαση : 20.12.2019).

Κηπουρός, Ι. (2011). *Το μοναστηριακό τυπικό της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας για τη μονή της Κεχαριτωμένης*. [Http://istoriaadfontes.wordpress.com](http://istoriaadfontes.wordpress.com) (τελευταία πρόσβαση: 18.05.2019)

Diehl, C. (2015). *Annae Dalassene – Une famille de bourgeoisie a Byzance au Xle siecle*. 317-342. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/diehl1908bd1>. (τελευταία πρόσβαση : 24.12.2019)

Radivoj, R. (2008). << Κομνηνών Δυναστεία (1081-1185) >> . *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*.
<http://constantinople.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaId=12490>.
(τελευταία πρόσβαση : 21.12.2019)

Shahan, T. (1907). *Anna Comnena. The Catholic Encyclopedia*. New York : Robert Appleton Company. <Http://www.newadvent.org/cathen/01531a.htm> (τελευταία πρόσβαση : 18.05.2019)

<https://www.youtube.com/watch?v=uQt72M1meK0> (τελευταία πρόσβαση : 24.12.2019)

<https://www.youtube.com/watch?v=eefliEi5FP0> (τελευταία πρόσβαση : 24.12.2019)

<https://www.manoshadjidakis.com/h-laikh-agora-30-tragoudia/> (τελευταία πρόσβαση : 24.12.2019)

<https://www.youtube.com/watch?v=9jcK7glGplg> (τελευταία πρόσβαση : 24.12.2019)

http://users.uoa.gr/~nectar/history/tributes/byzantine_historians/nicetas_choniates_historia.htm. (τελευταία πρόσβαση : 12.04.2019)

<http://www.kavafis.org/poems/content.asp?id=34&cat=1> (τελευταία πρόσβαση : 3.5.2019)